

Usmena i pismena književnost Roma u južnoslavenskim zemljama nakon Drugog svjetskog rata

Turkalj, Danijela

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:851641>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INDOLOGIJU I DALEKOISTOČNE STUDIJE
DIPLOMSKI STUDIJ: ROMISTIKA

Danijela Turkalj

**USMENA I PISMENA KNJIŽEVNOST ROMA U
JUŽNOSLAVENSKIM ZEMLJAMA NAKON DRUGOG
SVJETSKOG RATA**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ljatif Demir

Zagreb, rujan 2020.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF INDOLOGY AND THE FAR EASTERN STUDIES
GRADUATE PROGRAMME: ROMISTICS

Danijela Turkalj

**THE ORAL AND WRITTEN LITERATURE OF ROMA
IN SOUTH SLAVIC COUNTRIES AFTER THE
WORLD WAR II**

Master's thesis

Mentor: dr. sc. Ljatif Demir

Zagreb, September 2020

Sadržaj

1	Uvod.....	1
2	Općenito o književnosti	2
2.1	Usmena književnost.....	4
2.2	Pismena književnost	8
3	Romska književnost.....	9
3.1	Usmena romska književnost.....	11
3.2	Romski jezik.....	15
4	Romska književnost u južnoslavenskim zemljama nakon Drugog svjetskog rata	19
4.1	Slovenija.....	21
4.1.1	Rajko Brajdić Šajnović.....	21
4.1.2	Jožek Horvat-Muc	22
4.2	Hrvatska.....	24
4.2.1	Kasum Cana	24
4.2.2	Fari Ibrahimovski	26
4.2.3	Bajro Bajrić	28
4.3	Bosna i Hercegovina.....	33
4.3.1	Rade Uhlak.....	33
4.3.2	Šemso Avdić.....	42
4.3.3	Hedina Tahirović-Sijeričić	45
4.4	Srbija.....	49
4.4.1	Slobodan Berberski	49
4.4.2	Rajko Đurić	61
4.4.3	Kadrija Šainović	70
4.5	Crna Gora	71
4.5.1	Ruždija Ruso Sejdović	71
4.6	Makedonija	74
4.6.1	Ljatif Demir	74
4.6.2	Neđo Osman	76
5	Zaključak.....	80
6	Literatura.....	81

Sažetak

Ovaj rad donosi prikaz romske književnosti nastale na području južnoslavenskih zemalja u vremenu nakon Drugog svjetskog rata. Na početku se donosi općenit pregled književnosti i razlika između njezina pismenog i usmenog oblika. Za svaku je južnoslavensku državu navedeno nekoliko autora i njihova djela te osvrt na jezik koji su koristili. Nadalje se iznosi problem standardizacije, kao i kratak pregled gramatike romskog jezika. U zaključku je primijećeno da u romskoj književnosti prevladava poezija te da je najveći broj pjesama na temu Holokausta i romskog načina života. Također se uočava potreba za većom prisutnošću romske književnosti na europskoj književnoj sceni, kao i potreba za približavanjem te književnosti široj publici.

Ključne riječi: romska književnost, romski jezik, romski autori, poezija, romski život

Abstract

This thesis brings an overview of the Romany literature originated in the South Slavic countries after the World War II. A general overview of literature and the difference between its written and oral form is presented in the beginning. Several authors, their works and a comment on the language they used are listed for every South Slavic country. Furthermore, the problem of standardisation and a brief summary of the Romany grammar is introduced. It is noticed in the conclusion that poetry prevails in the Romany literature and that the principal themes of the majority of poems are The Holocaust and the Romany way of life. The need for more presence of the Romany literature in the European literary scene is also recognized, as well as the need for introducing that type of literature to the wider audience.

Key words: Romany literature, Romany language, Romany authors, poetry, Romany way of life

1 Uvod

Romska književnost postoji na svim područjima na kojima obitavaju Romi, a to je diljem svijeta. Kao u svim narodima, pa tako i u romskom, ljudi izražavaju svoje misli, osjećaje, zapažanja i stavove u vidu književnog djela, bilo usmenog, bilo pismenog. Budući da počeci književne produkcije Roma sežu u daleku prošlost, još za vrijeme njihova boravka u Indiji prije više od 1000 godina te zbog njezine velike geografske rasprostranjenosti, ovaj se rad ograničava na vrijeme nakon Drugog svjetskog rata te na prostor južnoslavenskih zemalja.

Rad je podijeljen na tri dijela. U prvom se dijelu iznosi teorija o književnosti te se objašnjavaju pojmovi i razlike između usmene i pismene književnosti.

Drugi se dio odnosi na romsku književnost te se predstavlja problem standardizacije romskog jezika i odnosa romskih autora prema romskom jeziku u svojim književnim djelima.

Treći se dio rada usredotočuje na romsku književnost nastalu na području južnoslavenskih zemalja u vremenu nakon Drugog svjetskog rata. Daje se pregled autora, njihovih djela, kao i osvrt na korišten jezik i teme u tim djelima.

2 Općenito o književnosti

Milivoj Solar¹ književnost definira kao “umjetnost koja se služi jezikom”, “umjetnost riječi” i “jezična umjetnost” (Solar, 2014:13). Njegova se definicija književnosti, kao i općenito shvaćanje književnosti kao umjetnosti koje počinje prevladavati u osamnaestom stoljeću, razlikuje od Aristotelove koji književnost smatra oponašanjem.

Kao što Solar u svojoj knjizi *Teorija književnosti* objašnjava, književnost može biti pismena i usmena. Ono što književnost zaista čini književnošću jesu pisci, njihova djela i čitatelji, to jest slušatelji kod usmene književnosti. Dakle, ona je zajednički rad autora, publike i djela, komunikacija autora i čitatelja u kojoj je djelo poruka autora čitatelju. Književnost kao umjetnost nastaje oblikovanjem riječi koje tvore novo značenje i smisao, što opravdava čest naziv “umjetnost riječi”.

Unatoč tome, javljaju se dva problema u shvaćanju književnosti kao umjetnosti. Prvi se odnosi na tradiciju, to jest Aristotelovo poimanje književnosti. Prema tom tradicionalnom shvaćanju, vrijeme se kreće u krugu te su najbolja književna djela već ostvarena i ostaje ih samo proučavati. Stvaralaštvo se ne uklapa u tu teoriju. Drugi je problem odnos književnosti prema estetici. Estetika je filozofska disciplina koja objašnjava bit i smisao umjetnosti i njezine pojavne oblike. Teorija književnosti pak ima istu tu ulogu, ali usmjerena je na samo jednu umjetnost – književnost. Problem nastaje jer je nejasno pripada li takvo proučavanje književnosti filozofiji ili posebnoj znanstvenoj grani. No, čini se da je te probleme riješio Immanuel Kant u djelu *Kritika moći prosuđivanja*. On je, naime, skrenuo pozornost na pravocrtno kretanje vremena što omogućava i objašnjava razvoj i napredak književnosti. Prema tome, ne može se samo oslanjati na starija djela. Što se tiče estetike, Kant ju je objasnio ukusom kao sposobnosti prosuđivanja. Tako se ukusom koji se ne može objasniti ni opravdati prepoznaju vrijednosti nekog djela.

¹ Milivoj Solar (r. 1936.) hrvatski je teoretičar književnosti i kulture te komparatist. Bio je redoviti profesor na Odsjeku za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a održao je i brojna gostujuća predavanja na inozemnim sveučilištima. Od 1987. do 1990. bio je ministar prosvjete i kulture. Osim velikog broja radova objavljenih u stručnim časopisima, kako hrvatskim tako i inozemnim, Solar je napisao i mnoge knjige na teme komparativne povijesti hrvatske književnosti, svjetske književnosti, naratologije, teorije trivijalne književnosti i popularne kulture, teorije mita i komparativne mitologije te različitih gledišta suvremene književne i kulturne teorije. Zvanje profesora emeritusa dobio je 2007. godine, a od 2008. godine redoviti je član HAZU. Također je dobio dvije nagrade za životno djelo, Nagradu “Vladimir Nazor” 2009. i Državnu nagradu za znanost za životno djelo 2016. (Izvor: Solar, Milivoj. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 25. 8. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57031>>.)

Solar tako zaključuje da je književnost sve ono što čitatelji smatraju književnošću te navodi da “svako književno djelo nastoji biti neponovljivo i originalno” te da se “mora u nekoj mjeri uskladiti s postojećim konvencijama” (Solar, 2014:27).

No, književne se teorije nisu usuglasile o jedinstvenoj definiciji književnosti prvenstveno zato što se ne slažu o polazištu proučavanja književnosti.

Dva su odnosa važna kod razumijevanja pojma književnosti: prema jeziku i prema zbilji. Smisao je književnoga djela tekst s kontekstom koji se shvaća pomoću korištenoga jezika. Stoga jezik u književnosti nije sredstvo sporazumijevanja kao u svakodnevnom govoru, nego prenosi novi smisao i čitatelju pruža novo iskustvo. Prema tome, kao što Solar navodi, književno djelo postaje “samosvojna jezična tvorevina” (Solar, 1996:14). Što se tiče zbilje, ona je u književnosti stalno prisutna. Naime, književnost uvijek opisuje stvarnost, ali ju ne oponaša izravno nego na osnovi nje stvara svoju stvarnost posredstvom jezika. Tako zapravo nastaju dvije stvarnosti.

Znanost o književnosti, to jest proučavanje književnosti, dijeli se na povijest i teoriju književnosti. Povijest književnosti bavi se proučavanjem književnih djela kronološkim redoslijedom kako su nastala. Teorija književnosti pak, koja se često naziva i poetika, istražuje stvaranje i načine na koje se književna djela realiziraju kao umjetnost. Druge važne odlike znanosti o književnosti pojmovi su recepcije, horizonta iščekivanja i estetičke distance. Recepcija je način na koji čitaoci prihvaćaju i doživljavaju, to jest vrednuju književno djelo. Horizont iščekivanja označava ono što čitaoci očekuju od djela. Estetička distanca pak pokazuje razinu novosti i neočekivanosti koje književno djelo izaziva kod čitaoca (Škreb i Stamać, 1986).

2.1 Usmena književnost

Prije izuma pisma, a poslije i tiska, književnost se nije mogla prenositi do tad korištenim slikovnim znakovima i crtežima. Nakon tog važnog otkrića, usmena je književnost opstala jer je bila dostupnija većem broju ljudi. Razlog tome je, dakako, bila pismenost, dok je slušati mogao svatko. Stipe Botica² (2013) smatra da je usmena književnost nastala literariziranim pripovijedanjem s drugačijim značenjem i svrhom od svakodnevnog govora. U kolektivnoj svijesti zapamćeni su običaji i tradicije nekog naroda što je i dovelo do razvoja usmene književnosti. Važna su obilježja te vrste književnosti pamćenje, formulativnost, predaja i istina o čovjeku. Iako je stvaralac usmenog djela najčešće nepoznat, ono što je poznato jest činjenica da su autor i izvođač pojedinci, a ne čitav narod.

Naziv "usmena" književnost nije se oduvijek koristio za tu vrstu književnosti. Prije njega rabili su se mnogi nazivi od kojih su najistaknutiji "narodna" i "folklorna" književnost. Kao što Botica piše, narodna je književnost "djelo nepoznatih darovitih autora iz naroda koji stvaraju po mjeri svoje sredine, uspješno i manje uspješno, ovisno o stvaralačkoj moći pojedinaca, darovitih pojedinaca iz naroda, bez obzira na stalešku pripadnost" (Botica, 2013:41). Taj se naziv ustalio u doba romantizma, dok se naziv "folklorna" književnost pojavio pred kraj romantizma, to jest sredinom devetnaestog stoljeća. Nakon prihvaćanja tog novog termina, sintagma "folklorna književnost" obuhvaćala je cjelokupno književno stvaralaštvo nekog naroda. Naposljetku, pojam "usmene književnosti" pojavio se osamdesetih godina devetnaestog stoljeća. Naglasak je, naravno, bio na načinu prenošenja književnosti. Otada se taj termin najčešće koristi za sve vrste kulture koju koriste oni koji se ne služe knjigama.

Što se tiče književnih rodova usmene književnosti, oni su isti kao i kod pismene književnosti, to jest to su lirika, epika i drama. Lirika vuče svoje podrijetlo iz najranijih vremena čovjekove duhovnosti pa tako predstavlja i njezinu povijest temeljenu na događajima iz svakodnevice. Osim govorom, koji je mogao biti u obliku dijaloga, te su se priče pripovijedale i izražavanjem osjećaja. Teme su bile važni događaji poput rođenja, pobjede, smrti, poraza ili neuspjeha, divljenje ili odanost bogovima i slično. Budući da se lirika najčešće ne zasniva na povijesnim događajima, pristranost i osjećajnost zastupljeniji su nego kod epike. Neke od najvažnijih odlika lirike stvaranje su slika u umovima slušatelja i kraći oblici izvođenja u stihu. Na to koliko su

² Stipe Botica (r. 1948.) hrvatski je folklorist, redoviti profesor usmene književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a od 2018. i predsjednik Matice hrvatske. Dužnosti dekana Filozofskog fakulteta pri Sveučilištu u Zagrebu obnašao je od 1994. do 1998. godine. Područja njegova djelovanja su književnopovijesni i tradicijski kulturni kontekst te suvremena usmena književnost. Napisao je nekoliko antologija hrvatskog usmenog pjesništva, monografija i studija. (Izvor: Botica, Stipe. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 25. 8. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8979>>.)

stihovi važni ukazuje i činjenica da lirske pjesme najčešće nemaju naslova, nego ulogu naslova ima prvi stih. Time je prvi stih ujedno i najvažniji, a služi i kao način pamćenja pjesme. Najviše korišteni stihovi u lirici su osmerac, deseterac, jedanaesterac i dvanaesterac. Korišteni jezik je svaki mjesni govor jer na tom govoru osjećaju i pripovjedači i slušatelji. Stilistika je pak obilježena figurativnim govorom koji uključuje figure dikcije (anafora, epifora, anadiploza, onomatopeja), konstrukcije (polisindeton), riječi (metafora, metonimija, alegorija, simbol, personifikacija, epiteti), misli (usporedba, antiteza, hiperbola, paradoks) i diskurzivne figure. Što se tiče vremena u lirici, prevladavaju svevremenski prezent, aorist i imperfekt.

Epske usmene pjesme razlikuju se od lirskih prvenstveno po tome što su se one odnosile na prošlost i povijesne događaje. Druga je važna razlika korištenje prozimetra, to jest miješanje stiha i proze. Uloga im je bila prenošenje povijesti što većem broju, uglavnom nepismenih, ljudi, ali obnašale su i odgojnu, spoznajnu i društvenu ulogu. Kao možda najvažnija značajka usmene epike pjevanje je o jednom događaju ili junaku s mnogim, često veoma važnim, digresijama. Epska je pjesma dinamična što znači da u njezinu stvaranju sudjeluju i autor i izvođač i slušatelji. Te su pjesme najčešće sastavljene u obliku dijaloga koji kad se jednom oblikuje, postaje uzorak koji se može koristiti i poslije. Tako nastaju epske formule, to jest “ponavljanje nekoga otprije uspjelog stiliziranja” (Botica, 2013:249). Stipe Botica dobro opisuje: “Epska pjesma i jest govor o čovjeku i njegovim problemima, a epska slika svijeta samo je pozadina u kojoj se to događa” (Botica 2013:250). Nema nekog kriterija po kojem se odabiru likovi, junaci epskih pjesama. Uglavnom je to neka stvarna, povijesna osoba s kojom se slušatelji mogu u određenoj mjeri poistovjetiti. Najčešće su to vladari, pripadnici vladarskih obitelji, junaci iz opće i nacionalne povijesti i slično. Mjesta radnje pretežito su zamišljena, nestvarna, a u vremenu pjevanja prisutan je odmak od povijesnog vremena. Tematski se epske pjesme mogu podijeliti na povijesne ili junačke, mitske i pjesme svakodnevnog života ili novelističke pjesme. Budući da epske usmene pjesme postoje samo tijekom izvedbe, one, kao uostalom i cijela usmena književnost, nakon toga ne postoje. Izvedbe tih pjesama najčešće su se održavale tijekom osamnaestog i devetnaestog stoljeća pa je to vrijeme, kako ga opisuje Botica, “zlatno razdoblje epske usmene pjesme” (Botica, 2013:278). Te su se pjesme zapisivale posebice od devetnaestog stoljeća.

Što se tiče ostalih usmenih proznih vrsta, u njih spadaju priče, mitovi, bajke, predaje, legende, basne, anegdote i parabole, vicevi i priče iz života. Narodne priče, kao najraširenija vrsta, razlikuju se od pjesama prvenstveno po tome što se pripovijedaju, a ne pjevaju i nisu sastavljene u stihovima. Popularne teme također su bili junaci i povijesne osobe, ali i razni mitovi te

deomonologija (posebice vukodlaci i vještice). Ono što je isto kao i kod lirske pjesme oblikovanje je usmene priče, to jest sposobnost pripovjedača da u trenutku pripovijedanja odluči što će dodati, oduzeti ili promijeniti.

Mit pak obilježavaju mitsko vrijeme i prostor u kojemu ljudi žive zajedno s bogovima. Mitsko pripovijedanje svoj je vrhunac razvoja doživjelo oko drugog stoljeća prije Krista, a najčešća tema je nastanak svijeta. U mitovima su također opisana razna narodna vjerovanja, navike i običaji.

Uz mit je usko povezana bajka, a glavna je razlika u likovima. U bajkama su, naime, likovi ljudska, a ne kao u mitovima božanska bića. No, junaci iz bajke svoj uspjeh i sretan kraj postižu vlastitim naporima i zaslugama. Druga glavna odlika bajke stremljenje je prema čudesnom i radnja u natprirodnom svijetu, ali i jednostavnost. Sanskritist Theodor Benfey smatra da su bajke indijskog podrijetla te da su se razvile iz šamanskih priča i rituala. Osim čuda, važan motiv je i putovanje.

Predaja se razlikuje i od mita i od bajke po tome što ljudi iz nekih krajeva vjeruju u predaje pa se stoga pridaje manje pažnje stiliziranju sadržaja. Najveći je razlog tomu činjenica da je u predajama sve realno, usredotočeno na ovaj svijet pa se ljudi mogu više poistovjetiti s time, a i pripovjedači često sami posvjedočuju istinitost ispričovijedanog. Osim toga, predaje sadrže sva vjerovanja, posebnosti, neke povijesne događaje, stavove i slično određenog kraja. Teme su najčešće mitske i povijesne.

Legende obiluju fantastikom, a motivi su joj uglavnom religijski i povijesni.

Tvorac basni je grčki autor Ezop koji ih je usmeno pripovijedao i poslije su se te priče dalje širile. Razlika između basni i ostalih književnih vrsta je u tome što su glavni likovi u basnama životinje i drugi neljudski likovi. Popularni motivi su povjerenje, ravnopravnost, podčinjenost i tako dalje. Basne odlikuju kratki zapleti, brza radnja bez sporednih epizoda, kratak uvod i pouka na kraju priče po kojoj se najčešće cijela basna i pamti. Osim toga, u basnama su, možda više nego drugdje, korištene stilske figure poput alegorijskog govora.

Anegdote se sastoje od dva dijela. U prvom se dijelu predstavlja glavni lik, a u drugom neki događaj u kojem se taj lik iskazuje. Prvi je cilj anegdota zabaviti publiku te su stoga one šaljive i kratke. Podvrsta anegdota su parabole koje imaju veoma istaknutu pouku u obliku poslovice. Uglavnom sadrže jednu epizodu koja može biti i usporedba.

Vic je kraća anegdota koja komično prikazuje situacije ili likove bez opisa i zapleta. Najvažnije sastavnice vica su humor i napetost, a teme su veoma različite i mogu obuhvaćati kojekakve kategorije. Cilj je viceva razumijevanje njihova smisla kod slušatelja.

Priče iz života priče su o događajima iz svakodnevice. Motivi su pretežito opći, prisutni u svim kulturama. Uloga tih priča je zabavljачka i usko povezana s traćem i beznačajnosti.

Što se tiće trećeg književnog roda, drame, ona je gotovo posve zanemarena u usmenoj književnosti jer se nije smatrala dostojnom i o njoj se mislilo samo kao o običaju. Drama na sceni prikazuje događaje i u njoj je neminovno prisutna dramatika. Za njezino su prikazivanje potrebni tekst, glumci, scena, kostimi, redatelj i publika. U drami se odnosi između likova i događaji, osim riječima, prikazuju i neverbalnim znacima komunikacije. Budući da su likovi najvažniji u drami, posebno je važno dobro oblikovati njihove karaktere. Inspiracija za stvaranje drama crpila se iz narodnih običaja i života pa je tako publici uglavnom bilo poznato ono što se izvodilo na sceni, kao što je i danas. Osim klasićnog kazališta s izvođaćima, postoje i kazalište lutaka i sjena, ali oni nisu ostavili velik utjecaj na usmenu književnost. Najvažnije odlike drame su oponašanje života i istaknut govor na sceni (Botica, 2013).

2.2 Pismena književnost

Pismena se književnost, za razliku od usmene, zapisuje i čita. Ono što je zajedničko tim dvjema književnostima jest književno stvaralaštvo. Početke pismene književnosti Solar definira kao “književnost napisanu na temelju usmenog izlaganja, ali tek u jednoj varijanti koja je jedina bila zapisivaču poznata” (Solar, 2014:40) te ju uspoređuje s prijevodom.

Zapisivanjem umnih tvorevina, pripovjedač ili pjevač postaje autor, slušaoci postaju individualni čitaoci, a djelo postaje učvršćeno. Prema Josipu Kekezu, u pismenu se književnost ubraja “sva registrirana usmenoknjiževna građa” (Kekez u Škreb i Stamać, 1986:146).

Poput usmene, i u pismenoj su književnosti prisutni rodovi lirike, epike i dramatike. Osim ta tri roda, neki teoretičari ubrajaju još i didaktiku, to jest znanstvenu književnost, kao četvrti rod. Ti se rodovi zatim dijele na vrste i podvrste. Vrstama pripadaju primjerice ep, roman, novela i pripovijetka, a podvrstama zatim povijesni roman, roman struje svijesti i slično (Solar, 1996).

Najvažnije osobine pismene književnosti su izraženost, odvojenost i strukturalnost. Izraženost podrazumijeva određene znakove od kojih se tekst sastoji i koji ga razlikuju od nepisanih tekstova. Odvojenost znači prenošenje potpunog značenja i ostvarivanje određene kulturne uloge. Strukturalnost pak označava unutarnje ustrojstvo teksta koje čini njegovu strukturalnu cjelinu (Škreb i Stamać, 1986).

3 Romska književnost

Rajko Đurić³ u knjizi *Povijest romske književnosti* piše kako je “književnost Roma, najprije narodna, a zatim autorska, postala povijesnom činjenicom tek u XX. stoljeću” iako su Romi napustili Indiju još 1192. godine (Đurić, 2011:11). Razlog tome su stoljetna diskriminacija i progon od većinskih naroda. Osim toga, književnost mora nastati na nekom jeziku, a romski jezik nije bio dovoljno proučavan i prihvaćen što je obeshrabrivalo romske autore da stvaraju na svom jeziku. Stoga su oni svoja djela sastavljali na jeziku države u kojoj su živjeli. Važna je i činjenica da “jezik ima glavnu ulogu u procesu samorealizacije i afirmacije osobnosti” (Đurić, 2011:14-15).

Prije nego što su Romi napustili Indiju, njihove su se književnosti ispreplitale. Naime, romska usmena književnost bila je dio indijske usmene književnosti. Zbog toga je u mnogim vrstama usmene književnosti Roma prisutan utjecaj Veda. To se posebice očituje u jeziku, osobnim i imenima božanstava. Tako, na primjer, romska riječ za “svećenika”, *rašaj*, potječe od sanskrtskog *ṛṣi*, to jest “vidjelac”, što je ujedno i naziv sastavljača Veda. Međutim, kako se oblikovao romski jezik, Romi su počeli stvarati književnost na svom jeziku.

Djelo koje je najviše ostalo zapamćeno u kolektivom sjećanju Roma jest ep *Prṥhvīrāj Rāso*. Ep se pripisuje dvorskom pjesniku Chandu Bardaiu, a sastavljen je oko dvanaestog ili trinaestog stoljeća. To djelo na brađskom jeziku, to jest zapadnohindskom dijalektu, govori o životu vladara Prṥhvīrāja Chauhana. Rat između Prṥhvīrāja i Muhammada od Ghora 1192. godine u kojem je Prṥhvīrāj ubijen, navodno je bio povod zbjega Roma iz Indije. Vjerojatno se zbog toga Prṥhvīrāja naziva “posljednjim romskim kraljem” (Đurić, 2011:34) jer je bio posljednji indijski vladar u vrijeme kad su Romi još živjeli u Indiji. Iako Đurić kaže da je *Prṥhvīrāj Rāso* “sažeta povijest Roma, ispričana književnim jezikom” (Đurić, 2011:34), taj se ep ipak ne smatra pouzdanim izvorom povijesnih događaja. Najveći je razlog tome ispreplitanje povijesnih činjenica i legendi.

Bugarska etnologinja, Sofiya Zahova, u knjizi naslovljenoj *Povijest romske književnosti* predlaže periodizaciju romske književnosti u četiri razdoblja (Zahova, 2014:6-8):

1. pojava pisanih tekstova na romskom jeziku početkom dvadesetog stoljeća, međuratno razdoblje i velika pojava izdanja na romskom jeziku u Sovjetskom Savezu,

³ Rajko Đurić (r. 1947.) srpski književnik, znanstvenik i političar romskog podrijetla o kojemu će biti više riječi u nastavku ovog rada.

2. druga polovica dvadesetog stoljeća i pojava radova romskih autora u mnogim europskim zemljama,
3. postavljanje pitanja Europskih institucija koja se tiču obrazovanja romske djece i romske kulture 1980-ih, pad Željezne zavjese i procvat stvaranja romske književnosti nakon 1989. i
4. internacionalizacija romske književnosti i razvoj izvan matične države od kraja 1990-ih i nakon 2000.

Osim toga, Zahova predlaže definiciju romske književnosti prema kojoj se u romsku književnost ubrajaju objavljena pisana djela romskih autora po podrijetlu namijenjena romskoj publici. Dalje pojašnjava da se sva ta djela odnose na kulturne korijene romskih zajednica iako su napisana na raznim jezicima i dijalektima romskog jezika te objavljena u raznim državama, a razvoj ovisi o povijesnom razdoblju i političkim okolnostima u kojima je neko djelo nastalo, kao što je to slučaj i u svakoj drugoj književnosti.

Prvom romskom autoricom smatra se Gina Ranjičić (1830-1891), porijeklom iz Srbije, čija je zbirka pjesama *Gila Romane – Romske pjesme* objavljena 1864. u Švedskoj. Međutim, prva objavljena djela na romskome jeziku prijevodi su drugih književnosti. Po uzoru na gotovo sve europske narode, tako su i Romi među prvima preveli Bibliju i neka Evandelja (Zahova, 2014).

3.1 Usmena romska književnost

Gypsy Lore Society, to jest Društvo za istraživanje Roma, osnovano 1888. godine u engleskom gradu Liverpoolu, osnovalo je časopis *Journal of the Gypsy Lore Society* koji je postao *Romani studies*, a koji postoji i danas. Zahvaljujući tom društvu, u dvadesetom su stoljeću objavljene mnoge romske narodne priče i pjesme, uglavnom sakupljene tijekom devetnaestoga stoljeća.

Najstarije priče usmene književnosti Roma su mitovi koji se na romskome jeziku nazivaju *purane paramiča* (*purane paramisa*). U romskome se također razlikuju nazivi za izmišljene priče, *hatam*, *hatam beči*, *mišim paramisa*, i za priče o Bogu i božanskim bićima, *Devlikane paramiče*. Naziv za Boga, *Devel*, potječe od sanskrtске riječi *deva* još iz vedskog doba. Popularne teme mitova bili su postanak svijeta, nebeska tijela, prirodne pojave, prvi ljudi i Romi. Jedan od najpoznatijih mitova o postanku Roma zabilježio je Jean-Paul Clébert u svojoj knjizi *Cigani*:

Jednog dana Bog odluči da stvori čovjeka. Uzme blata i od njega načini kip, koji stavi u lonac da se peče. Zatim ode u šetnju i zaboravi na svoje djelo. Kad se vratio, čovjek je bio sav ispečen i posve crn. On postade pretkom crnaca. Bog poče iznova, ali ovog puta iz straha da ne prođe suviše vremena otkrije lonac prerano: čovjek još bijaše posvema bijel. On postade predak bijelaca. Bog učini i treći pokus, koji napokon uspije: posljednji čovjek bijaše najbolje ispečen, boje zlata, zagasit. On postade predak Cigana (Clébert, 1967:161-162).

Što se tiče romskih legendi, najraširenije su one o romskim vladarima, o lutanju i progonu Roma te one koje podsjećaju na pradomovinu Indiju. Rajko Đurić je zabilježio legendu o progonu:

Neki mag je upozorio indijskog kralja da će neprijatelj napasti njegovu kraljevinu i uništiti mu porodicu. Međutim, napadač će biti nemoćan napadne li Rome. Kralj zato pozva romskog poglavara i u tajnosti mu poveri jedinicu kćer, Ganu. Nju je trebalo da poglavar odgaji u bezbednosti kao svoje pravo dete. Gan je odrasla u istoj šatri sa glavarevim sinom Čenom ('čen', 'minduša', – prim. R. Đ.). Jednoga dana umre stari poglavar, a romsko pleme salete novog poglavara Čena da se odmah oženi. Čen je redom odbijao da uzme ijednu od devojaka koje su mu nudili i zapretio je da će se ubiti pošto voli samo svoju sestru. Čenu je majka tada saopštila da Gan nije njegova sestra, ali da mora čuvati tajnu jer bi inače osvajač ubio Gan kao kraljevu kćer. Pleme se podělilo u dva tabora. U prvom su se okupili oni koji su u svemu podržavali novog poglavara a u drugom oni koji su ga zbog braka sa sestrom osuđivali, ne priznajući takvog plemenskog vođu. Drugi tabor proterao je Čena i njegove sledbenike iz indijske zemlje. Otada Čen i njegovi sledbenici lutaju zemljinom šarom, jer ih je veliki mag prokleo da nikada ne prespavaju u istom mestu, da ne piju vodu dva puta iz istog bunara i da nikada ne pregaze istu reku dva puta u istoj godini (vidi: *Legende sveta*, »Rad«, Beograd, 1984, str. 292) (Đurić, 1987:6-7).

Jedna je legenda potaknula slavljenje novog blagdana. Riječ je o romskom blagdanu *Papinako Dive*, to jest Vasilici koja se slavi od 14. do 17. siječnja, a legenda glasi:

Romi su u dalekoj prošlosti bježali od terora progonitelja i nevjernika. Bježeći, došli su do *Velike vode*, a jedini spas da dođu do kopna bio je preplivati tu veliku vodu. Većina njih su bili žene, djeca i starci koji nisu znali plivati. No strah od krvoločnog neprijatelja ih natjera da spas potraže u vodi, jer bi u protivnom bili ubijeni. Bila je velika opasnost da će se utopiti. No starješina Roma odluči da uz veliku molitvu Bogu uđu u vodu i da ono što će s njima biti bude Božja odluka. Tada im je Bog poslao guske koje su ih svojim nogama i krilima uspjeli spasiti od utapanja i odvesti ih na kopno. Povodom ovog drevnog događaja i milosti Božje, Arlije svake godine slave *Papinako Dive* kao svoj tradicionalni blagdan. Na taj dan oni iskazuju zahvalnost Bogu i veliko poštovanje guskama. Prema romskoj mitologiji, oni kao žrtvu Bogu prinose *paču* (pača)⁴, koja se pravi od luka, glave, krila i noge guske. Oni smatraju da im ta *pača* (iako to nije romska riječ, ona se poklapa sa pojmom *patjal* (*pakjal*), što na romskome znači *vjerovati* i sa rječju *patjiv - poštovanje*) donosi sreću, jer i sama osobina pače je da iz tekućeg prelazi u čvrsto stanje. Taj prijelaz iz tekućeg u čvrsto stanje simbolizira spašavanje Roma iz velike vode i njihovo ponovno stupanje na tlo. Ovaj blagdan Romi slave četiri dana (Demir Lj. i Demir F., 2007: 16 u Demir, 2017:137-138).

Romska riječ za bajku, *hatam*, *hatam beči*, dolazi od staroindijske riječi *kathā* što znači “priča, bajka”. Znanstvenici koji su analizirali romske bajke utvrdili su 73 tipa izvornih romskih bajki od kojih se više od 50 može usporediti s indijskim, 47 s perzijsko-iranskim, a ostale s turskim, balkanskim i bajkama drugih europskih naroda. Razne su teme i motivi, od Boga i romskih svetaca preko romskih zanimanja do natprirodnih bića. One koje pripovijedaju o Romima imaju poseban naziv – *rromane paramiče*, to jest romske priče. Te su se bajke uglavnom pripovijedale zimi u krugu obitelji ili su ih pak prenosili profesionalni pripovjedači, a također su se prenosile s koljena na koljeno. Budući da su bajke sastavljane na romskom jeziku, one mogu poslužiti u istraživanju jezika, ali i u istraživanju vjerovanja i tradicije Roma.

Pripovjedači su pokušavali što zornije dočarati ono što su pripovijedali. U skladu s time mnogo su gestikulirali, mijenjali glasove, koristili razne predmete prilikom pripovijedanja, oponašali su glavne likove i slično. Slušateljima su pružali dojam kao da su u kazalištu koji su sukladno tome dobivali osjećaj “tzv. *kolektivne katarze*” (Demir, 2017:138).

Međutim, nisu se pripovijedale samo bajke, nego i ostale vrste usmene književnosti. Kao što objašnjava profesor Demir, spomenuti profesionalni pripovjedači na romskome se jeziku nazivaju *mišimdžije*. To dolazi od riječi *mišim* koja znači “tobože”, a kojom su počinjale sve

⁴ Hladetina.

priče. Primjerice, “*Phenena mišim kaj...*”, to jest “Govorili su da tobože...” (Demir, 2017:130). Stoga se takve izmišljene priče zovu *mišim paramisja*. Često su u tim pričama bile uklopljene pjesme koje su zatim postale narodne. Pripovijedanje je trajalo ponekad i više od dva sata, te su se i priče, kao i bajke, ali i ostale narodne umotvorine, prenosile s koljena na koljeno.

Mišimdžije su, dakako, prilikom pripovijedanja koristili zastarjeli, arhaičan jezik, a ne svakodnevni govor. Također su za vrijeme pripovijedanja unosili razne inovacije te nikada nisu na isti način ponovili neku priču. Smatralo se, naime, da promjene utječu na usredotočenost slušatelja koji dobivaju dojam da slušaju novu priču ili pjesmu. Osim toga, za njihovo je pripovijedanje svojstvena česta upotreba upravnog govora, iscrpni opisi događaja i likova te izražavanje mentaliteta sadržanog u određenoj grupi.

Teme i motivi bili su uglavnom isti, a mijenjali su se u skladu s povijesnim događanjima, promjenom vjeroispovijesti ili kulture. Prema tome, često je udvajanje radnje, dvostranost prikazivanja, uobičajeni događaji i upotreba općih mjesta. To znači da je izgovaranje bilo isto te na istom mjestu, a osobito na početku i na kraju. Osim toga, karakteristična je upotreba stalnih epiteta i brojeva od kojih su najvažniji 7, 9, 12 i 40. Zatim su prisutne i uobičajene usporedbe, simbolička imena te hiperbole i kontrasti.

Za usmenu je književnost karakteristična upotreba mnogih stilskih sredstava. Tako su i u romskoj, zbog postizanja što boljeg učinka, korišteni brojni stalni pridjevi. Neki od njih su: “bogat ulov, bogata kuća, prelijepa žena, čisto srce, velika svadba, prekrasna palača i sl.” (Demir, 2017:139).

Još jedna važna vrsta usmene romske književnosti su bajalice. Bajali su vračevi kojima su se pripisivale nadnaravne moći. Vračevi su najčešće bile žene. Bajalice se nisu kazivale javno, nego samo šaptom i prenosile su se s koljena na koljeno isključivo onima koji su bili unaprijed određeni za bavljenje magijom. Osim toga, s bajalicama se ophodilo kao s “tajanstvenim znanjima i čarobnim moćima” (Đurić, 2011:43).

Među ostale vrste usmene romske književnosti ubrajaju se zagonetke, poslovice i izreke te dječje brzalice. Najzastupljenije su poslovice koje su prisutne u svakodnevnom životu Roma. Od raznih se tema ističu učenje, rad, odgoj, poštenje, zahvalnost i slično. Primjeri nekih poslovice su: “Što je naučeno u kolijevci, ostaje do smrti”, “Tko želi tuđe, izgubi i svoje”, “Ne možeš zajašiti dva konja istovremeno”, “Budi pošten, ali ne vjeruj nikome”, “Više vrijedi malo i dobro, nego mnogo i loše” (Courthiade i Kajtazi: 2015 u Demir, 2017:145).

Što se tiče narodnih pjesama, one su oduvijek bile veoma važne i sveprisutne u romskome narodu. Izreka “*Rrom bi giljako si sar kham bi strafinako*” (Đurić, 2011:44), to jest “Rom bez pjesme je poput sunca bez zraka”, pjesnički opisuje potrebu Roma da sve osjećaje i važne događaje poput rođenja djeteta, smrti, raznih proslava, ali i običnih objeda iskažu pjesmom. Najrasprostranjenije teme su smrt, Bog, nebeska tijela (Sunce, Mjesec, zvijezde), sreća, ljubav, utamničenje, konji, putovanja i slično. Romske uspavanke i tužaljke majki za umrlom djecom smatraju se najvećim uspjesima u cijeloj svjetskoj usmenoj književnosti.

Smrt je možda najvažnija i najrasprostranjenija tema romskih pjesama. Razlog tome je činjenica što nisu mogli pokapati svoje mrtve na groblju vjerske zajednice kojoj su pripadali, nego su morali imati posebna, “ciganska groblja”. Ta su se groblja nalazila izvan gradova ili na rubovima postojećih groblja većinskog stanovništva. Zbog toga i ne postoji riječ za “groblje” u romskome jeziku, nego se koriste tuđice kao što su *limori* (*imori*) ili *grobo*, a za pokapanje se upotrebljava riječ koja doslovno znači “sađenje”, to jest *parunipe*. Drugi je razlog raširenosti smrti u pjesmama činjenica što Romi smrt ne doživljavaju tragično, nego kao spasenje od trenutnog života i novo rađanje.

Postoje razne vrste romskih narodnih pjesama. Najčešće su to obredne, ljubavne i pjesme o romskim zanatima i svakodnevicu. Što se tiče obrednih pjesama koje opisuju narodne običaje i blagdane, u njih se ubrajaju *bare diveske*, to jest vasiličarske, *xerdelezeske*, to jest jurjevske, *bijaveske*, to jest svadbarske, lazarske i dodolske. Posljednje su dvije o početku proljeća i o dozivanju kiše tijekom sušnih razdoblja. Romske lirske pjesme odlikuju akcenatsko-tonski stihovi s neodređenim brojem slogova te refren nakon drugog, petog ili šestog stiha.

Kao i sve usmene književnosti, tako se i romska mijenjala i oblikovala tijekom vremena i ovisno o željama slušatelja. No, ono što je značajno za romsku usmenu književnost jest sinkretizam. Naime, romske su priče često uključivale pjesme koje su se pjevale, ali i na koje se plesalo. Time su Romi svladali i osnovno glumačko umijeće (Demir, 2017).

3.2 Romski jezik

Jezik je jedino sredstvo komunikacije kojim se književnost služi kako bi prenijela svoju poruku ili ideju čitateljima. Autorov odabir jezika i stila pisanja jest ono što razlikuje njegov tekst kao književan, odnosno neknjiževan. Kao što Radoslav Katičić kaže, bez jezičnoga teksta ne može biti ni književnoga doživljaja (Katičić u Škreb i Stamać, 1986).

Iako su Romi oduvijek međusobno govorili romskim jezikom, tek je 1971. godine osnovana Komisija za romski jezik i obrazovanje na Prvom romskom svjetskom kongresu u Londonu. Time je započeo proces standardizacije romskog jezika koji traje još i danas. Taj je događaj potaknuo osnivanje romskog kazališta *Pralipe* u Skopju te pokretanje radijskih i televizijskih emisija kao i novina na romskom jeziku u brojnim gradovima bivše Jugoslavije. No nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, takvi su programi ostali još samo u Skopju, Nišu i Novom Sadu.

Ipak, i nakon toga održani su brojni simpoziji o standardizaciji romskog jezika. Neki od najvažnijih simpozija održani su u Beogradu, Chandigarhu, Parizu i Sarajevu. Pored toga, mnogi su lingvisti napisali romske rječnike. Tako postoje romsko-hrvatski, romsko-češki, romsko-rumunjski, romsko-bosanski, romsko-makedonski, romsko-ruski rječnik i tako dalje. Osim rječnika, nastaje sve više prijevoda najpoznatijih književnih, ali i znanstvenih djela na romski jezik.

Kao što je to slučaj u mnogim jezicima prilikom širenja pismenosti i na romskome su se jeziku izdavali časopisi i novine. Tako se na području bivše države Jugoslavije ističe *Romano Lil*, to jest 'Romske novine' iz 1995. godine. Nadalje, romski je bio jezik glavnih likova u filmu *Skupljači perja* iz 1967. godine. Taj je film također proslavio staru romsku moldavsku pjesmu *Gelem Gelem*. Pjesma je na Prvom Svjetskom Kongresu Roma 1971. postala romskom himnom za koju je aranžman napravio Žarko Jovanović. Jezik se promicao i preko glazbe. Tome su uvelike pridonijeli popularni glazbenici Esmā Redžepova, Ljiljana Petrović, Šaban Bajramović i drugi koji su svoje pjesme pisali i izvodili na romskome jeziku.

Prvu romsku gramatiku zajedno su napisali i 1980. godine objavili Šaip Jusuf i Krume Kepeski. Riječ je o dvojezičnoj gramatici na romskom i makedonskom jeziku. Na Četvrtom svjetskom kongresu Roma održanom u travnju 1990. godine u Poljskoj, francuski lingvist Marcel Courthiade predložio je kodifikaciju romskoga jezika.

Romski jezik pripada indoeuropskoj porodici jezika. Unutar te porodice nalazi se u indoiranskoj, to jest arijskoj grupi, a unutar te grupe u indoarijskoj podgrupi. Ta se podgrupa

odnosi na arijsku podskupinu na indijskom potkontinentu. Tijekom povijesti, romski je jezik prošao tri razdoblja:

1. predznanstveno – trajalo je između 1500. i 1782. godine i obuhvaćalo je sve tekstove o Romima i romskom jeziku nastale u tom razdoblju,
2. znanstveno – počinje objavom članka Johanna Christiana Christopha Rüdigerera *O indijskom jeziku i porijeklu Roma* 1782. godine kojim počinje detaljnije proučavanje romskog jezika i
3. razdoblje reformi i stvaralaštva – od 1986. godine i Simpozija o jeziku Roma u Sarajevu; u tom je razdoblju važno osnivanje Komisije za standardizaciju romskog jezika 1990. godine u Varšavi (Demir i Durmiš 2012:11).

U sedamnaestom stoljeću počinju lingvistička istraživanja romskog jezika, a prvim istraživačem na tom području smatra se Bonaventura Vulcanius (1538-1614), nizozemski profesor grčkog jezika. Među ostalim znanstvenicima ističu se i August Friedrich Pott s djelom *Romi Europe i Azije* kojim je utvrđena povezanost romskog jezika sa sanskrtom, Franc Miklošić koji je odredio prostor na kojem su Romi obitali u Indiji, to jest sjeverozapad Indije, John Sampson i Ralph Lilley Turner s djelom *Poredbeni rječnik indoarijskih jezika* (Demir i Durmiš 2012:21).

Obrazovanje na romskome jeziku započelo je 1857. godine otvorenjem prve romske škole na području današnje Rumunjske. No, ta škola nije dugo potrajala. Zatim je 1877. godine Joseph Habsburg napisao gramatiku romskoga jezika, a sakupljao je i romske legende i pjesme. Škola na romskome jeziku koja je uspješno radila otvorena je 1900. godine u Bugarskoj. Taj primjer potom slijedi škola u Vojvodini 1913. Nadalje, 1934. godine N. A. Dudarova i N. A. Pankov napisali su početnicu *Nevo drom bukvario vaš manušenge* i izdali je u Moskvi. Iz novije se povijesti ističe osnivanje kulturnog kluba Roma u Budimpešti 1974. te svakako prva romska gramatika koju su napisali Šaip Jusuf i Krume Kepeski 1980. godine. Romski jezik i kultura od 1996. uče se u osnovnim školama u Makedoniji, a od 2011. i na Filološkom fakultetu u Skopju (Demir i Durmiš 2012:21-22).

Za standardizaciju romskoga jezika najznačajnije su *Rezolucija 7* Međunarodne romske unije iz 1990. godine koja je donesena u Varšavi i deklaracija *Opća načela kodifikacije romskog jezika* iz 1992. koju su sastavili Šaip Jusuf, Victor A. Friedman i Donald Kenrick u Skopju. U toj se deklaraciji definira arijski govor kao osnova književnog romskog jezika, abeceda i osnovna ortografska, morfološka i morfonološka pravila. Među tim se pravilima posebno

ističe obavezno pisanje aspirata (primjerice *jakh*, “oko”), očuvanje starog slova *s* koje se izgubilo u arlijskom (na primjer *devlesa*, “s Bogom”), popisuju se osobne i posvojne zamjenice, ističe se prepozitivnost člana, određuje se tvorba komparativa i superlativa te se navode nazivi za dane u tjednu, godišnja doba i mjesece (Demir i Durmiš 2012:22-23).

Razvoj romskoga jezika najbolje se očituje u razvoju glasovnog sustava, kao što su opisali Demir i Durmiš (2012:23-24). Romski su glasovi tijekom povijesti prošli tri faze:

1. praromska faza – razvoj romskog jezika između petog i desetog stoljeća, to jest prije odlaska Roma iz Indije dok je bilo pet samoglasnika i dvadeset sedam suglasnika među kojima su bili i retrofleksni suglasnici koji su karakteristični indijski glasovi (ḍ, ṇ, ḷ i ṛ),
2. ranoromska faza – promjena glasovnog sustava romskog jezika pod utjecajem drugih jezika, a ponajviše grčkog što se očituje u pojavi novih suglasnika (f, c, z i dz) i početku procesa sibilizacije,
3. novoromska faza – formiranje romskih govora kakvi su danas što je posljedica selidbe i prolaska kroz cijelu Europu od sredine četrnaestog stoljeća, a posebno značajan utjecaj imali su slavenski jezici, rumunjski i albanski.

Nakon novoromske faze, romski se govori mogu podijeliti na dvije velike skupine:

1. nevlaška ili južna skupina koja nije imala duže vrijeme dodir s rumunjskim jezikom u koju se ubrajaju kalderaško, lovarsko i gurbetsko narječje i
2. vlaška ili sjeverna skupina koja je imala duže vrijeme dodir s rumunjskim jezikom te su zato ta narječja fonetski konzervativnija, a u njih se ubrajaju karpatska romska narječja, arlijsko i bugurđijsko narječje, baltičko-sjeverorusko-poljsko narječje i sintska narječja (Demir i Durmiš 2012:25).

Romska se narječja dijele po dva fonološka svojstva:

1. palatalizacija – narječja koja provode palatalizaciju i ona koja ju ne provode i
2. izgovor glasa *s* i *h* – s-narječja i h-narječja.

Prema tome, palatalizirani s-govor je istočnogurbetski, a nepalatalizirani je lovarski. Palatalizirani h-govor je zapadnogurbetski, a nepalatalizirani sintski. Kombinirani su govori arlijski i kalderaški (Demir i Durmiš 2012:26-27).

Što se pak tiče klasifikacije romskih dijalekata, Marcel Courthiade predlaže sljedeću kategorizaciju:

- a) dijalekti žargoni – dijalekti koji upotrebljavaju gramatiku lokalnog neromskog jezika jer su izgubili izvornu strukturu; njima pripadaju iberoromski ili *kaló* iz Španjolske, angloromski ili *pogadi čhib* iz Engleske, iranoromski ili *zargari* iz Irana, armenoromski ili *boša* iz Armenije i siromski ili *zavari* iz Sirije,
- b) semikreolizirani dijalekti – dijalekti pod velikim utjecajem većinskog jezika što se očituje u njihovoj morfologiji, fonetici i leksiku; tim dijalektima govore Manuši iz Francuske i Sinti iz zapadne Europe,
- c) atipični romski dijalekti – karakteristični dijalekti Roma iz Finske i
- d) pravi dijalekti romskog jezika – dijalekti koji su očuvali izvoran romski jezik s novoindijskim posebnostima; tim dijalektima govori najveći broj Roma (Demir i Durmiš 2012:28).

Budući da su pravi dijalekti romskog jezika najvažniji, oni se mogu podijeliti, to jest grupirati u dva nadjezika:

1. stratum I ili stratum O – naziv je dobio po glagolskom nastavku za prvo lice jednine perfekta koji glasi *-om* ili *-um* (na primjer *geljom* ili *geljum*, “išao sam”); taj se stratum proširio ubrzo nakon dolaska Roma na Balkan pa se tako razlikuju tri njegove podgrupe: ona koja je ostala na Balkanu, ona koja se nastanila u srednoj Europi i na Karpatima i ona koja se razdvojila između Poljske, baltičkih zemalja i Rusije, a jedan je dio otišao u Finsku; Gitani ili Kale, Sinti i Manuši, Romanichals ili Gypsies su se odijelili od tog stratuma i njihovi se jezici nazivaju pararomski,
2. stratum II ili stratum E – naziv je dobio po glagolskom nastavku za prvo lice jednine perfekta koji glasi *-em* (primjerice, *phirdem*, “šetao sam”), a od stratuma I razlikuje se i po glagolu biti (*sinom* – *som* – *hom* – *hom* – *sem* – *sium* i rjeđe *sim*), po evoluciji posljednjeg sloga *-ni* (na primjer, *pani* – *paj*, “voda”) te se u nekim riječima javlja obrazac zamjene s *-e* (*daj* – *dej*, “majka”) (Demir i Durmiš 2012:28-29).

4 Romska književnost u južnoslavenskim zemljama nakon Drugog svjetskog rata

U Jugoslaviji je romska književnost procvatala nakon 1960-ih godina te je ta država podupirala razvoj romskog identiteta što je dovelo do brojnih izdanja na romskom jeziku. Provođenjem pozitivne državne politike prema svim manjinama, Romi su se u Jugoslaviji nalazili u povlaštenom položaju i slobodi, za razliku od ostalih država u kojima se nije smjelo isticati nacionalni identitet. Među najvažnije jugoslavenske autore ubrajaju se Slobodan Berberski (1919-1989), Šaip Jusuf (1933-2010), Rajko Đurić (r. 1947), Jovan Nikolić (r. 1955), Kadrija Šainović (r. 1949) i Alija Krasnići (r. 1952) o kojima će biti više riječi u narednim poglavljima.

Počele su izlaziti zbirke pjesama romskih autora. Tako je 1969. godine u Beogradu objavljena zbirka pjesama na romskom jeziku, ali tiskana ćirilničnim pismom. Autor je Rajko Đurić, a zbirka je naslovljena *Rom rodel than talav kham*, to jest 'Rom traži mjesto pod suncem'. Ta je zbirka prva zbirka pjesama objavljena u nekoj od zemalja bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na romskom jeziku. Nakon tog književnog prvijenca, u Srbiji su izdane četiri antologije romske poezije. Sve su izdane dvo- ili trojezično.

Prva od tih antologija, odnosno zbornik izdan je 1984. godine u Bujanovcu u Srbiji. Povod je bila XI. Smotra kulturnih dostignuća Roma SR Srbije. Dvojezični zbornik naslovljen *Jaga – Vatre* priredili su Rajko Đurić i Tomislav Cvetković. Osim urednika Rajka Đurića, u zbornik su uključeni i književnici Jovan Nikolić, Kadrija Šainović, Alija Krasnići, Mehmed Saćip, Bajram Haliti i ostali.

Druga antologija objavljena je 1999. godine u Nišu. I ta je antologija dvojezična, a nosi naslov *Antologija romske poezije u Jugoslaviji*. Iako u naslovu stoji Jugoslavija, to se odnosilo samo na Srbiju i Crnu Goru. Motiv izdavanja ove druge antologije bila je XXV. Smotra kulturnih dostignuća Roma Srbije održana u Nišu. Ovoga puta urednici su bili Alija Krasnići i Mehmed Saćip. Osim već mnogih pjesnika spomenutih i prisutnih u prvoj antologiji, u ovu su uvršteni i Slobodan Berberski, Saitović Lukin Baja, Ruždija-Ruso Sejdović, Desanka Randelović, Ibrahim Osmani, Kujtim Paćaku i mnogi drugi.

Što se tiče treće antologije, ona je bila trojezična. Izdana je na romskom, srpskom i engleskom jeziku. Naslovljena *Phabaj ano ilo – Jabuka u srcu – Apple in the heart*, antologija je objavljena 2002. godine. Poticaj je bila XXVI. Smotra kulturnih dostignuća Roma Srbije održana u Nišu. I u ovoj se antologiji nalaze neki od već spomenutih autora, a među njima i Gordana Đurić te Miroslav Mihajlović.

Četvrta je pak antologija objavljena 2003. godine u Smederevu. Nju je sastavio Dragoljub Acković pod naslovom *Bi kheresko bi limoresko – Bez doma bez groba*. Međutim, ta antologija sadrži pjesme autora samo iz Srbije i Crne Gore. I u ovom se djelu pojavljuju isti autori kao u prve tri antologije, ali i Trifun Dimić, Predrag Jovičić, Ištvan Farkaš, Zoran Rašković i još mnogi drugi.

Antologija romske poezije izdana u *Sarajevskim sveskama* 2012. godine peta je antologija. Urednik je ponovno Dragoljub Acković koji u uvodu napominje da većina pjesnika uvrštenih u antologiju piše na srpskom ili nekom drugom jeziku. Acković također naglašava da je pokušao doći do prijevoda pjesama na romski jezik, a kad to nije uspio, pjesme je prevodio sam ili sa suradnicima. Osim toga, autor ističe da na prostoru bivše Jugoslavije djeluje pedesetak romskih pjesnika, a u antologiju je pokušao uvrstiti najbolje pjesme tih autora jer, kako i sam kaže, postoji “preobiman broj autora i materijala” (Acković u *Sarajevske sveske*, 2012:383).

4.1 Slovenija

Romska književnost u Sloveniji započinje tek 1994. godine. Tad je izdan prvi romski zbornik naslovljen *Lunin prstan*, 'Lunin prsten'. Autori su Jožek Horvat-Muc i Jože Livijen koji su djelovali u Romskoj uniji Murske Sobote. Zbornik je dvojezičan, na romskom i slovenskom, a sadrži Horvatove pjesme i Livijenove dramske tekstove. Među slovenske romske književnike ubrajaju se Jelenka Kovačić, Slobodan Nežirovič, Stanko Baranja-Muri, Mladenka Šarkezi, Romeo Horvat Popo, Marina Brezar, Madalina Brezar, Bogdan Miklič te Rajko Brajdić Šajnović i već spomenuti Jožek Horvat-Muc o kojima slijedi više riječi u nastavku.

4.1.1 Rajko Brajdić Šajnović

Osim nekoliko vlastitih zbirka poezije, Rajko Brajdić Šajnović preveo je i izbor pjesama slovenskog pjesnika Franca Prešerna na romski. Taj je izbor izdan 2006. godine pod naslovom *Djilavani buti djilava / Pjesme i poezija*. Što se tiče njegovih pjesama, istaknute su zbirke *Pot / Drom* (1995) i *Biti Rom romski otrok / Ovi Rom Romano čhavoro* (2000). U toj knjizi opisuje svoje djetinjstvo i odrastanje, ali i način života svoje romske zajednice u Dolenjskoj.

Glavna tema svih četiriju pjesama Rajka Brajdića Šajnovića uključenih u *Antologiju romske poezije* izdane u *Sarajevskim sveskama (Prosjačenje, Črna koža, Cigan i Sonce)* nesretan je Rom ili odnos Neroma prema Romima. U prvoj pjesmi *Prosjačenje* opisuje naporan put majke i djeteta za vrijeme zime, hladnoće i snijega. Po naslovu pjesme može se zaključiti da prose od sela do sela te od kuće do kuće:

od gav dži gav

od kher dži kher

(Sarajevske sveske, 2012:385)

Pjesma *Črna koža* pak govori o diskriminaciji Roma u sudstvu. Lirski se subjekt u prvom licu obraća sucu moleći ga da mu ne sudi po boji njegove kože:

ne sodite mi,

gospod sodnik,

po barvi kože

(Ibid.)

Treća pjesma, *Cigan*, opisuje selilački način života jednog Roma. I u ovoj pjesmi lirski subjekt govori u prvom licu kako putuje iz dana u dan:

Danes sem tu,

jutri sem tam

(Ibid.)

te se uspoređuje s rosom koja nestane ubrzo nakon što se pojavi:

Sem kot rosa,

ki pride,

ali pa je ni

(Ibid.)

Naposljetku, u zadnjoj pjesmi *Sunce* lirski subjekt krivi sunce što je tamne boje kože koja mu uzrokuje nepravilike i diskriminaciju u životu:

Sonce, tebe krivim, ker si hudobno.

[...]

Krivim te za moje trpljenje.

(Ibid., str. 386)

U drugom dijelu pjesme moli sunce za pomoć i oslobođenje:

O sonce, usliši moje prošnje,

o sonce,

razgni te temne oblake.

(Ibid.)

4.1.2 Jožek Horvat-Muc

Pjesnik, književnik i romski aktivist, Jožek Horvat-Muc (r. 1965) urednik je časopisa *Romano them / Romski svet* i *Romano nevijpe / Romske novosti* te romskih zbornika *Romano kedijpe* koji su objavljeni sedam godina počevši od 1997. Sudjeluje u aktivnostima emancipacije slovenskih Roma. Najvažnija su mu djela drame *Legenda* (1993), *Krvava voda / Ratfalu paunji* (1999), *Hegeduva / Violina* (2002) i *Ciganka Irina* (2006), zbirka *Ciden andi mro aunav / Zaigrajte v mojem imenu* (2005), knjige *Amaro drom / Naša pot* (2006), već spomenuti zbornik *Lunin prsten* i tako dalje. Osim toga, Horvat-Muc je predsjednik Romske unije Murska Sobota Saveza Roma Slovenije.

U antologiju *Sarajevskih svezaka* uvrštene su četiri njegove pjesme: *Stari godec*, *Mene ljubiš*, *Ti moja boš* i *Poglente me, poslušajte me*. Prva pjesma, *Stari godec*, opisuje kako se sve zaboravlja, sve boli i nedaće, kad stari svirač zasvira svoju violinu:

Vesolja godec priigra

ko stara violina zaigra

(Ibid., str. 391)

Tema drugih dviju pjesama, *Mene ljubiš* i *Ti moja boš*, je ljubav. U prvoj pjesmi lirski subjekt tuguje za nesretnom ljubavi, a u drugoj iskazuje nadu u osvajanje voljene osobe. Posljednja je pjesma, *Poglente me, poslušajte me*, o nesreći, vjerojatno neke grupe Roma, prije Božića koja je izgubila konje:

Naša kolu dale nej so šli,

Konje so nam vkraj zeli

(Ibid., str. 392)

U drugom dijelu pjesme iskazuje želju za vraćanjem sreće:

Poglente me, poslušajte me

Kak molin pa srečo nazaj si želim.

(Ibid.)

4.2 Hrvatska

Od romskih književnika u Hrvatskoj ističu se Ragib Seferović (1939-2001), Veljko Kajtazi (r. 1960), Ivan Rumbak (r. 1963), Goran Đurđević (r. 1971) te Kasum Cana, Fari Ibrahimovski i Bajro Bajrić čija će se djela podrobnije obraditi u nastavku.

4.2.1 Kasum Cana

Kasum Cana (1968-2011) rođen je u Prizrenu na Kosovu, a nakon preseljenja u Zagreb postaje jedan od prvih članova Saveza udruženja Roma Hrvatske. Dobio je mnoge nagrade i priznanja za doprinos romskoj poeziji i fotografiji. Osim toga, bio je predsjednik stranke Roma Hrvatske te predsjednik Romano Centra / Centra Roma u Hrvatskoj. Ovaj je slobodni umjetnik svoju poeziju pisao na romskome jeziku, a prevodio je i književne i stručne tekstove na romski te je pisao i za romske časopise. Kao Canino najvažnije djelo ističe se zbirka pjesama i fotografija *O roma: kedipe gilengo thaj fotografija okotar Rromano gjivdipe / Ljudi: zbirka pjesama i fotomonografija iz života Roma* iz 2003. godine. U prvi su dio uvrštene pjesme razne tematike poput romske tradicije, putovanja, glazbe, Indije, Boga, majke i slično, a u drugom su djelu fotografije koje je autor snimio u romskim naseljima. Osim toga, s Trajkom Petrovskim napisao je hrvatsko-romski i romsko-hrvatski rječnik izdan 2008. godine te je preveo nekoliko slikovnica na romski jezik.

Antologija izdana u *Sarajevskim sveskama* navodi njegove pjesme *Romske riječi*, *Zaboravljen*, *Rat* i *Pijan sam*. Kao što i sâm naslov daje naslutiti, pjesma *Romske riječi* govori o Romima i o njihovom ponosu što unatoč svim poteškoćama nisu zaboravili niti napustili svoj jezik i ono što jesu:

Mnogi stradali
Svoju riječ nisu zaboravili
Romi bili
Romi ostali
Kao Romi
Pomrli
(Ibid., str. 398)

Rat je, dakako, pjesma o ratu. Govori o dvije vrste ljudi. O onima koji su prihvatili rat i sudjelovali u njemu kako bi se obogatili, no što im nije uspjelo:

Umjesto susjedu
strancu su povjerovali.

Zato su stradali

(Ibid.)

Drugi, “mudri ljudi”, koji su uspješni izbjegli rat, spasili su se:

Sve izgulili,

da bi preživili,

vjeru zadržali

sve dobili

(Ibid.)

Pjesma bi se mogla okarakterizirati i kao pacifistička. Posljednja pjesma u antologiji, *Pijan sam*, pjesma je o tužnom životu lirskog subjekta koji svoju tugu utapa u alkoholu. Odaje dojam da mu nije važno hoće li od tolikog alkohola i umrijeti. Dapače, kao da upravo to i želi:

Pa što umrem li

Ja ću a ne vi

[...]

Još danas pijem i nikad više

(Ibid., str. 400)

U *Antologiji romske poezije* urednica Adaleta e Dinasi uključuje tri Canine pjesme: *Ciganin sam*, *Mlad ili star* i *Papir*. *Ciganin sam* pjesma je koja opisuje Roma i njegov život na pozitivan način. Taj čovjek voli svoj život i činjenicu da pripada romskome narodu (“Svoju čergu puno volim”, Dinasi, 2012:39). U pjesmi *Mlad ili star* autor suprotnostima želi pokazati da su ljudi jednaki bez obzira kakvi bili te da je sve prolazno:

Čovjek ili pas

živjet ću

[...]

Dan ili noć

proći će

Mlad ili star

čovjek sam.

(Dinasi, 2012:41)

U pjesmi *Papir* lirski subjekt žali što je možda podlegao utjecaju okoline ili većinskog stanovništva te se nije školovao. Smatra da bi tako bio uspješniji u životu:

Papir sam poderao, bacio

Nisam znao što sam učinio

[...]

Školu bi završio

Veliki čovjek postao.

(Ibid., str. 43)

4.2.2 Fari Ibraimovski

Fari Ibraimovski (r. 1934) rođen je u Skopju, a pisao je na romskom i hrvatskom jeziku. Pjesme uvrštene u antologiju koju su izdale *Sarajevske sveske* preuzete su iz njegove zbirke poezije objavljene 2005. godine pod naslovom *Život i vrijeme / Djivdipe thaj vrama*. Druga mu je knjiga naslovljena *Pred odlazak* (1988), a bio je i urednik vodiča za romske aktiviste pod naslovom *Upoznajte svoja prava i borite se za njih* također iz 2005. godine.

Pjesma *U tuđini* govori o žaljenju i teškoćama života u drugoj zemlji:

i kad boli

u tuđini dvostruko je

(Sarajevske sveske, 2012:404)

U drugom dijelu pjesme izražava se nada za povratkom u rodni kraj:

kao svoju sliku samo gledaš

//

a u arhivi

ti je čuvaš i čekaš

da je vratiš na slobodu

u svoju drugu domovinu

(Ibid.)

Pjesma *Nezapamćeni moj oče* iskazuje tugu djeteta koje nikad nije upoznalo svog oca koji je vjerojatno umro prije njegova rođenja ("oče moj nikad viđen", Ibid., str. 405). Lirski se subjekt nalazi na grobu svog oca ("Došao sam ti danas u posjetu", Ibid.) i razgovara s njim. Pita se kako je izgledao i kakav je bio:

reci mi da li si oduvijek imao grudi od trave,

ruke od granja, prste od lišća

(Ibid.)

Izražava bol što nikada nije osjetio kako je to imati oca:

Šutiš i ne znam kako
tvoja očinska riječ zvuči
(Ibid.)

Svoju dugotrajnu bol izražava stihovima:

Oče moj, da li su ikad do tvog srca
stigli daleki tihi plač,
Sve one suze što su ih u duge noći
Isplakale moje djetinje oči?
(Ibid.)

U posljednjem dijelu pjesme izražava svoju ljubav i ponos prema ocu, iako ga nikad nije vidio niti upoznao:

Šutiš, a ipak sve znam, ponosan na tebe,
nikad viđenog
(Ibid.)

Cijela je pjesma prožeta dubokim emocijama i tugom izraženim u stihovima koji vidljivo iskazuju neopisivu bol. Pjesma *Oči moje majke*, pak, govori o majci lirskog subjekta i njegovoj ljubavi prema njoj. Opisuje kako je sretan kad je i ona sretna (“Njezine me oči griju, miluju, usrećuju”, Ibid., str. 406). S druge strane opisuje bol koju osjeća kad mu majka pati (“Svaka majčina suza kaplje po mom srcu”, Ibid). Riječ je, dakle, o još jednoj emotivnoj pjesmi koja iskazuje ljubav prema roditelju. Što se tiče posljednje autorove pjesme u antologiji, *Jesen*, prva je strofa preuzeta od pjesme Dobriše Cesarića *Tiho, o tiho govori mi jesen*. U drugom dijelu pjesme iskazuje se želja da lirski subjekt postane zvijezda (“Zvijezda da mi je biti”, Ibid., str. 407). Također izražava želju da bude nečija zvijezda, možda kako bi ispunio nečije želje, onako kako su njemu bile, ili možda nisu bile, ispunjene njegove želje:

pa da netko za mene kaže:
On je moja zvijezda
Zvijezda da mi je biti
(Ibid.)

U *Antologiju romske poezije* uključena je i pjesma *Oproštaj*. Riječ je o lirskoj pjesmi iznimno tužnog raspoloženja u kojoj lirski subjekt moli za oprost i osjeća da ne živi svoj život te sanja smrt koja bi mu vratila osobu o kojoj govori.

Ušao si u moju kuću

Kao u moju dušu,
kroz moja vrata
smjestio se u moje grudi.
(Dinasi, 2012:85)

4.2.3 Bajro Bajrić

Osnovnoškolski učitelj Bajro Bajrić (r. 1959) osim pisanjem, bavi se i promicanjem romskog jezika i kulture te se zalaže za ravnopravnost Roma. Tako je 1998. godine osnovao udruhu *Romi za Rome Hrvatske* i *Romski nacionalni forum*. Nadalje, obnaša funkciju voditelja raznih projekata i programa kao što su, primjerice, *Ljetna škola za romsku djecu i mladež*, *Eko Romi za Rome*, *Kako su živjeli naši stari*, *Predškola za romsku djecu* i tako dalje. Osim toga, 2007. godine bio je predsjednik Vijeća romske nacionalne manjine Grada Zagreba.

Bajrić ne piše samo poeziju, nego i druge vrste književnosti. Napisao je zbirku romskih recepata izdanu 2006. godine na tri jezika, hrvatskom, romskom i engleskom, pod naslovom *Što su jeli naši stari / So halje amare phure / The Roma Cookbook*. Također je napisao priručnik *Zdrava zajednica – odgoj i obrazovanje za okoliš* izdan 2003. godine te je bio urednik zbornika *Zaustavimo trgovanje ljudima* 2007.

Njegova zbirka pjesama *Tamo je sunce* izdana je 1999. godine na hrvatskom i romskom, a drugo izdanje iz 2007. dobilo je i engleski prijevod. Pjesme iz zbirke prožete su socijalnim temama što će naredni primjeri i pokazati.

Prve tri pjesme u zbirci, *Pod starom lipom*, *Koliba* i *Stara kuća* opisuju stambene uvjete mnogih Roma, ali i njihov društveni položaj. Tako je u prvoj pjesmi opisana baraka “stara ni prozora nema [...] Hrpe smeća, lonci i kante” (Bajrić, 2007:9). Druga pjesma oslikava kolibu u kojoj živi dijete primorano raditi za razliku od njegovih neromskih vršnjaka:

Svuda je smeće, lonci i kante
I posvuda bijeda se širi
[...]
Mali se Rom s jutrom budi
kolica svoja on će sad vući
Raditi mora, željezo skupljat
U sumrak se vraća kući
[...]

Prijatelju, tako Romi mali

Provode svoje dječje dane

(Ibid., str. 10)

Stara kuća pjesma je o starcu koji pati za svojom djecom. Osim velike osjećajnosti i ljubavi prema djeci, pjesma također izražava sklonost Roma izražavanju osjećaja pjesmom i sviranjem violine:

Neuredna soba, furuna hladna

[...]

I tužno je svako veče

Svira Cigo, blago, sjetno

I pjesma mu tužno zvuči

[...]

Cigo pjeva, stara plače

I ne mogu suze kriti

[...]

Šargija cvili, glas mu drhti

I u dušu svakog dira

(Ibid., str. 12)

Motiv pjesme i violine prisutan je i u drugim Bajrićevim pjesmama kao, primjerice, u *Ciganskoj baladi*:

Violina škripi, cvili

Tužnu pjesmu svira

Drhti glas, suze teku

U srce me dira

(Ibid., str. 14)

Zgažena ciganska violina pjesma je o izgubljenoj violini za vrijeme rata. To je istovremeno pjesma o užasima rata i njegovim negativnim utjecajima i posljedicama.

Vihor rata stigao je

I u čergu našu staru

[...]

Violina i sad leži

Zgažena u nekom blatu

[...]

Violina tužno šuti

Slomljena sad na pola

[...]

I gitara nijemo stoji

Oko vrata mome bratu

(Ibid., str. 26)

Bajrić piše i o ljubavi i brizi djeteta za majku u pjesmi *Majko*:

Suzne su mi crne oči

Zašto majko nisi sretna?

[...]

Zašto si mi tužna majko

Kad ću skoro k tebi doći?

(Ibid., str. 16)

Prosjačenje je također tema koju Bajrić ne zaobilazi u svojim stihovima. Tako je pjesma *Romkinja* o mladoj ženi koja mora prositi kako bi prehranila dijete. Tim stihovima Bajrić ukazuje na problem zaposlenja Roma s kojim se mnogi i danas suočavaju.

Romkinja mlada, crne kose

U naručju dijete drži

Ispruženom rukom milostinju moli

Romkinja mlada, noge joj bose

Svakoga dana ona tu prosi

(Ibid., str. 18)

Opisuje i odnos ljudi prema prosjacima u kojem se rijetko nazire suosjećanje i pomoć:

Netko ih psuje

Netko im se smije

Nađe se i onih što u ispruženu ruku

Stavljaju kunu i krute im muku

(Ibid.)

Pjesmom *Semafor* autor možda želi pobuditi svijest o teškoj financijskoj situaciji brojnih Roma da čak i djeca moraju prositi kako bi nekako pridonijela preživljavanju:

Križanje im radno mjesto

Semaforu prave društvo

Brat i sestra tu su često

[...]

Stakla brišu i pjevaju

I pružaju male ruke

[...]

On i sestra u torbici

Sve darove kući nose

Gorak im je ovo život

Tako mali, oni prose

(Ibid., str. 20)

Jedna od tema Bajrićevih pjesama je i sudbina kao u pjesmama *Škripe kotači zaprege trošne*, *Ciganska sreća*, ali i ljubavna sreća poput pjesme *Izgubljena sreća*. Pjesma *Tamo je sunce* mogla bi se okarakterizirati kao neka vrste domoljubne pjesme jer opisuje dio grada u kojem su Romi sretni i slobodni:

Tamo na istoku Zagreba grada

Tamo gdje se sunce jutrom budi

Tamo žive prijatelji moji

Tamo su sretni na svijetu ljudi

[...]

Tamo je bijeda, al' sreća je svud

[...]

Tamo su Romi – život tu zrije

(Ibid., str. 40)

Pred kraj zbirke uvrštena je pjesma *Stoimena* o djeci koja žele učiti o svojoj kulturi i povijesti kojom pjesnik možda želi potaknuti i zainteresirati više djece za obrazovanje.

U školu idu, marljivo uče

I neće oni više da prose

[...]

Uče svoj jezik i pjevaju glasno

I povijest ih zanima

[...]

Učit ćemo, učiti, poručuju svima

(Ibid., str. 48)

4.3 Bosna i Hercegovina

Prvi pisani povijesni trag Roma na području Bosne i Hercegovine datira iz šesnaestog stoljeća. Tada je sultan paša Sulejman Veličanstveni dopustio Romima da se nasele i obrađuju dio njegova pašaluka. Uz to su, naravno, trebali plaćati porez.

Prije nego što su se sami Romi pojavili na književnoj sceni Bosne i Hercegovine, ostali su ih književnici usputno spominjali u svojim djelima. Početak romske književnosti nalazi se u poeziji i pjesmama u kojima se iskazuje njihov težak život. Pjesme su se izvodile uz glazbu, a nakon što su se Neromi počeli zanimati za tu umjetnost, prevedene su i na druge jezike. Među takve najpoznatije pjesme ubrajaju se *Gelem, Gelem* ('Išao sam, išao sam') i *Phirav mange korkoro* ('Idem sam').

Najveći romolog i lingvist s područja Bosne i Hercegovine svakako je Rade Uhlik o kojemu će biti više riječi nakon nekoliko redaka. Među romske književnike u Bosni i Hercegovini ubrajaju se Rasim Sejdić (1943-1981), Marko Aladin Sejdić (r. 1970) te Šemso Avdić i Hedina Tahirović Sijerčić o kojima će također biti još riječi.

4.3.1 Rade Uhlik

Rade Uhlik (1899-1991) nije bio Rom, ali bio je najistaknutiji romolog u Bosni i Hercegovini. Poznao je sve romske dijalekte korištene na području bivše države Jugoslavije, a naročito se usredotočio na gurbetski dijalekt kojim govore Romi u Sarajevu i Prijedoru. Napisao je četrdesetak gramatičkih djela, srpsko-hrvatsko-romsko-bosanski rječnik, a sakupljao je i romske priče i pjesme. Osim toga, njegovi su radovi objavljeni u časopisu *The Gypsy Lore Society*, najvažnijem časopisu posvećenom romskom jeziku, kulturi i književnosti iz Velike Britanije. Neka od njegovih najznačajnijih djela su *Romane gilja* ('Romske pjesme', 1937), *Ciganske priče* (1957), *Neka verovanja Cigana čergaša* (1958), *Kategorija imperativa u romskom jeziku* (1974), *Jezik i kultura Roma* (1989) te *Ciganska poezija* (1982).

Pjesme uvrštene u zbirku pjesama *Ciganska poezija* Rade Uhlik je zapisivao tijekom godina na području bivše Jugoslavije, a posebice u Bosni, Srbiji, Makedoniji i Hrvatskoj. Uhlik je pjesme zapisao i preveo, a Branko Radičević ih je prepjevao. U uvodu Uhlik objašnjava da su pjevači kazivali pjesme najčešće improvizirajući. Ponekad je čak jedan pjevač počeo kazivati pjesmu, a drugi je nastavio. Upozorava da su sve pjesme kratke, osim dvije duže balade: o smrti kralja Aleksandra i o stradavanju Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata. Što se tiče jezika tih pjesama, spominje se primjer iz Niša gdje se miješaju gurbetski i arlijski dijalekt. Veoma su se često upotrebljavale posuđenice iz srpskog jezika, a ponekad su se čak ubacivali ili izbacivali

glasovi. Uhlik također spominje da gurbetske pjesme više nalikuju prozi koja se prepričava te koja se u trenutku mijenja, uređuje i uljepšava. Na kraju autori naglašavaju da je ponekad njihovo uplitanje u pjesme bilo potrebno da poprave nespretne improvizacije pjevača. Zbog toga su nešto dodavali ili oduzimali, ali smatraju da time nisu umanjili vrijednost pjesama.

Zbirka *Ciganska poezija* podijeljena je na sedam tematskih cjelina:

1. Molba,
2. Bog čuje i ne čuje Ciganina,
3. Ciganin i vrata robije,
4. Cigani, lepotice i konji,
5. Jadikovke i nevoljke,
6. Pjesme različite i
7. Gataj, ženo.

U prvim dvjema cjelinama nalazi se po jedna pjesma, a najviše pjesama ima u dijelovima *Cigani, lepotice i konji* te *Pjesme različite*.

Na samom početku zbirke uvrštena je pjesma *Molba* u kojoj pjesnik moli Boga da uništi cijeli svijet i ponovno ga stvori, ali pametnije:

I pamet u glavu

Kad iznova svet stvaraš

(Uhlik, 1982:29)

U drugom dijelu, *Bog čuje i ne čuje Ciganina*, nalaze se pjesme u kojima se najčešće moli Boga za bolji život, hranu, djecu, ali i žalopojke o tome da je Bog napustio Rome koji mu se ne mogu obratiti ni za što:

Pogledaj, Bože, da mogu da ti se izjadam.

Ali on neće. Ali Bog neće da pogleda!

(Ibid., str. 38)

Kao primjer jedne od najosjećajnijih pjesama mogla bi biti pjesma *Jadikovka* u kojoj majka žali za smrću djeteta:

Što sam tražila od Boga,

Bog mi je dao.

[...]

U naručje, na prsa,

pa pravo na groblje

(Ibid., str. 35)

Treći dio zbirke naslovljen *Ciganin i vrata robije* sadrži tužaljke najvjerojatnije nastale za vrijeme boravka u zatvoru. Naime, sve pjesme opisuju iskustvo provedeno iza rešetaka. Spominju se zatvori u Lepoglavi (Hrvatska):

Prostri, majko, široku kecelju svoju

pa me vadi iz Lepoglave

(Ibid., str. 69)

i Somboru (Srbija):

A to znači: robija.

U tom gradu, u Somboru

(Ibid., str. 78)

Opisuje se muka zatvorenog sina (“Evo, majko, da ti kažem svoju tugu”, Ibid., str. 73), žalost zatvorenika za svojom djecom:

Ležim na robiji već deset godina.

Pošalji sunce da istopi moje okove.

Hoću da se vratim svojoj deci

(Ibid., str. 74)

ali i očaj majke kojoj su odveli sina (“žandari su upali na vrata / i vezali ruke mome sinu”, Ibid., str. 79).

Kao što i sam naslov četvrtog dijela naslućuje, *Cigani, lepotice i konji*, dio je u kojem se nalaze pjesme o Romima i njihovom načinu života, lijepim ženama i konjima koji su bili gotovo neizostavni dio života Roma. U tom dijelu s najviše pjesama u zbirci, prevladavaju ljubavne pjesme. Najčešće je riječ o nesretnoj ili tužnoj ljubavi, o lijepim ženama i o prosidbi. Za razliku od prva tri dijela, ovaj dio sadrži više ženskih pjesama, to jest pjesama koje su sastavile žene. I te su pjesme pretežito turobne i govore o nesretnoj ljubavi, kao što pokazuje primjer pjesme *Tuga za momkom*: “Niko ne zna kolika je moja tuga” (Ibid., str. 103). Što se tiče pjesama o Romima, oni u njima najčešće traže sreću i pitaju kako to postići. Tako pjesma *Srećni Cigani* kaže:

Zastanite malo i pravo mi recite:

šta da radim, kud da krenem,

kako da budem srećan!

(Ibid., str. 156)

Pjesme kojima su glavna inspiracija bili konji, uglavnom opisuju ljubav i prijateljstvo Roma s konjima. Takve su pjesme, primjerice, *Konjanik i konj*:

Umoran konj, izdiše pod sedlom.

Ja ga bodrim blagim glasom.

Ja mu tepam da ga volim.

(Ibid., str. 112)

Neko drugo vreme:

Pasi, riđo, pasi u zelenoj travi.

[...]

Pasi, riđo, pasi, sedim pored tebe.

(Ibid., str. 130)

i Ne daj seno:

Ne daj, ne daj seno,

sipljivi su konji.

(Ibid., str. 148)

koja pokazuje brigu za bolesne konje.

Peti dio, *Jadikovke i nevolje*, sadrži pjesme o majkama koje su napustile svoju djecu. Najčešće otac proklinje tu ženu i ne zna kako će on sam s djecom. Primjeri takvih pjesama su *Siromah*:

Ostavila me žena.

Šta da radim s dvoje dece,

sa dvoje siročadi.

(Ibid., str. 173)

i Pana:

Napustila nas stara Pana.

Dečicu svoju ostavila.

(Ibid., str. 181)

U tom se dijelu nalaze i pjesme o prevari. Zanimljivo je da ni jedna pjesma ne govori o prevari muškarca, nego samo žene. Primjer je pjesma *Drolja*:

Prevarila si me.

O, kako si me grdno prevarila.

(Ibid., str. 196)

Nekoliko pjesama govori o zemljotresu koji je pogodio Skopje 1963. godine. Primjeri su *Srušila se kućica*:

Srušila se moja kućica.

Nevolja, ljudi, velika nevolja.

(Ibid., str. 183)

Zemljotres u Skoplju:

U pet sati i sedam minuta

stigao je veliki da pogleda Skoplje.

Skoplje se rušilo, Cigani su bežali.

Deca su plakala, Cigani su bežali.

(Ibid., str. 202)

i još jedna pjesma naslovljena *Srušila se kućica*:

Srušila se moja kućica.

O, kakav sam siromašak.

Deca su moja malena.

(Ibid., str. 208)

Tema nekoliko pjesama su lutanje i smrt. O lutanjima i putovanjima govore pjesme *Lutanja*:

Išao sam, išao, tim velikim drumom.

Velikim i dugim. Koji nikud ne vodi.

(Ibid., str. 189)

i *Potucanje*:

O živote, o nevoljo.

Celog leta potucanje.

Išao sam tamo-amo.

(Ibid., str. 190)

Pjesme o smrti su pak *Kad umrem*:

Kad umrem, majko,

umreću u zoru

[...]

Kad umrem, majko,

*na mom grobu
zasadi cveće.
(Ibid., str. 186)*

Je l ti žao:

*Umrli mi majčica.
[...]
Umro mi otac.
(Ibid., str. 192)*

Glava na jastuku:

*Položio sam glavu na jastuk.
Sklopio sam oči
da umrem.
(Ibid., str. 203)*

Bolna nevesta:

*Ja sam samrtnica,
na samrti sam ja,
umreću, ja ću umreti,
ne mogu ozdraviti.
(Ibid., str. 204)*

i Ako umrem:

*Ako umrem,
nema ko da me žali.
(Ibid., str. 210)*

Dio *Pesme različite*, kao što i najavljuje, sastoji se od pjesama razne tematike. Od tuge, ljubavi, ljubomore i prevare preko siromaštva, bogatstva, želje, veselja i slave do smrti i zanata. Uvrštena je i jedna uspavanka naslovljena jednostavno – *Uspavanka. Sunce i tuga* primjer je pjesme prožete tugom:

*Ali, gle, sunce, k meni se okrenulo.
Samo suncu mogu svoju tugu poveriti.
(Ibid., str. 219)*

O bogatstvu, odnosno siromaštvu govori pjesma *Ljudi siromasi* koja opisuje što bi sve jedna siromašna nevjesta htjela na svom vjenčanju kako bi se iskazala pred imućnijima:

*Hoće da pokaže, da bogati vide,
kako srećno žive ljudi, siromasi...*

(Ibid., str. 223)

Iste je tematike i pjesma *Neka vide bogati*:

*Neka vide bogati
kako siromasi žive!*

(Ibid., str. 229)

Pjema *Bogati i siromašni Cigani* pak opisuje finansijsku razliku među ljudima i posljedično tome, njihov način života:

*Cigani bogati
teraju velike konje
[...]*

*A mi siromasi
teramo konje malene*

(Ibid., str. 243)

Želja je pjesma u kojoj se iskazuje žudnja za hranom:

*Eh, da sam ptica,
pa da odletim gde hoću.*

*Pao bih na lonac,
na veliki lonac,*

[...]

Da se dobro najedem.

(Ibid., str. 225)

Među raznovrsne pjesme, uvrštena je i pjesma *Kakanje* koja govori o kockanju i posljedicama tog poroka:

*Barbut – proklet bio,
za leđima ostalo.*

*Kockanje – okrenem glavu,
nikad više.*

(Ibid., str. 231)

Nesretna ljubav glavni je motiv pjesme *Raskid*:

*Zbog njega je moje srce
s krajeva uvenulo...*

(Ibid., str. 233)

U pjesmi *Stara vremena* izražava se žaljenje za nekim prošlim vremenom kad su ljudi očito bili sretniji. To iskazuju stihovi:

*Nije sada kao što je bilo.
Ne idemo po mehanama
da se vesele naša srca.*

(Ibid., str. 236)

Jedna pjesma govori i o veselju na blagdan Đurđevdan. Riječ je o pjesmi *Prazničko veselje* u kojoj se nalaze stihovi:

*Na Đurđevdan!
Kako je dobro biti pijan
na Đurđevdan.
[...]*

*Dobro je biti veseo
na Đurđevdan.*

(Ibid., str. 238)

O slavlju i zabavi govori i pjesma *Kotlarsko veselje*:

*Izvaljaj iz podruma
najdeblje bure vina,
najdeblje bure vina
za pravu koltarsku žeđ.*

(Ibid., str. 240)

Ne daj, Bože, da umrem i *Strah od smrti* pjesme su o smrti. Obje iskazuju bojazan od smrti:

*Ne daj, Bože, da umrem ovako mlad.
Sve dok ne bude kako ja hoću.*

(Ibid., str. 254);

Smrt dolazi.

I ja ne mogu da je najurim.

Vičem, a ona se ne plaši.

(Ibid., str. 257)

Romske tradicionalne zanate opisuju pjesme *Stari zanatlija*:

Stari majstor, kalajdžija

[...]

Idemo po svetu,

krpimo lonce i kazane.

(Ibid., str. 263)

i *Kalderaši*:

Sve kazandžija do kazandžije:

kalderaš do kalderaša.

(Ibid., str. 284)

U posljednji je dio, *Gataj, ženo*, uvrštena samo jedna pjesma istog naslova. Ta bi se pjesma mogla interpretirati kao da gatare pružaju utjehu onima kojima je to najpotrebnije. U prilog tome govore stihovi:

Idi, ženo, i gataj.

Ima ljudi u nevolji.

Ima majki koje strepe.

Ima dece koja plaču.

[...]

Ima bolnih, bez leka.

[...]

Gladnom gataj: biće hleba,

bolnom gataj: biće sreće.

Nema sreće, gataj: ima.

(Ibid., str. 291)

No, ta žena mora to gatanje, iliti utjehu naplatiti jer postoji velika vjerojatnost da joj je to jedini izvor prihoda:

Od bogatih uzmi pare.

I od zdravih i od besnih.

I u nedra strpaj pare.

U zdravlje, u naše zdravlje.

(Ibid.)

Zbirka je prvi put objavljena 1957. godine u sarajevskom časopisu *Svjetlost*, a za potrebe ovog izdanja iz 1982. godine dodano je stotinjak novih pjesama. Na kraju zbirke autori upozoravaju kako je riječ o pjesmama iz prošlosti, a jedine novije pjesme su one o potresu u Skopju. Ove pjesme koje pripadaju usmenoj književnosti opisuju svakidašnjicu, nedaće, veselja, radosti, ali i tuge Roma koji su živjeli na području bivše Jugoslavije. Upravo su zbog toga autori odlučili zadržati pridjev “ciganski” u naslovu, a ne zamijeniti ga s politički korektnijim “romski”. Razlog tomu je, kako i sami objašnjavaju, to što su ti pjevači pjevali o Ciganima i sami su koristili tu riječ bez predrasudnih i stereotipnih konotacija kao što je često upotrebljavaju Neromi.

4.3.2 Šemso Avdić

Šemso Avdić (r. 1950) od djetinjstva je živio izvan rodnog kraja i proživio je brojne teške situacije u životu. Te su mu poteškoće bile inspiracija za pisanje pjesama i knjiga. Prvu je zbirku poezije naslovljenu *Zingari* objavio 1985. godine u Italiji. Ostale su mu knjige *Zingari ieri e oggi* (‘Cigani jučer i danas’, 1985), *Sanguina il cuore dei Rom* (‘Krvvari cigansko srce’, 1993), *Zingari tra passato e presente* (‘Cigani između prošlosti i budućnosti’), *Romi od rođenja do smrti* (1998) i *Romska sudbina lancima okovana* (2010).

Avdićeva se poezija opisuje kao izravna, neusiljena, s temama o Romima i njihovom načinu života, bolima, sreći, čergama, karavanama, a prema riječima urednice *Antologije romske poezije*, Adalet e Dinasi “Šemsini stihovi [...] nose breme romskog naroda, kojeg on nosi duboko u sebi i u svojim pjesmama” (Dinasi, 2012:13). U ovu su antologiju uključene njegove pjesme *Ciganin* i *Mrak proždire Ciganima duše*.

Prva pjesma u antologiji *Sarajevskih svezaka*, *Zašto me ne rodi neka druga žena*, izražava težak život Roma. Počinje bježanjem Roma pred “maskiranim ljudima” što očito nije prvi put: “Zašto opet bježati!” Nadalje lirski subjekt iskazuje mišljenje kako Romi nemaju sreće u životu i moli Boga za pomoć:

Ulij nadu Ciganinu, Bože!

jer on traži sreću koju nema

(Sarajevske sveske, 2012:410)

Lirski je subjekt spasio neko dijete iz tog meteža i nada se da će bar to dijete biti sretno na ovom svijetu:

Kad bi bar za njega
pod nekim nebom
bilo sreće dosta
(Ibid.)

Na kraju izražava žaljenje što se rodio kao Rom, to jest što ga je rodila majka Romkinja, a istovremeno iskazuje neizmjernu ljubav prema majci:

Što me ne rodi neka druga žena,
već baš ti... najdraža Ciganko mati!
(Ibid.)

Pjesma *Amela* govori o djevojčici koju je majka napustila ("ona te odbacila, ni ime ti ne htjede dati", Ibid., str. 411), a lirski je subjekt prigrlio ("rasti čedo, jer mnogo nam značiš", Ibid.). Iako je pjesma tmurnog raspoloženja, prisutni su ipak i elementi radosti i pozitivnosti, pogotovo na kraju kad kaže:

ona je u tebi našla sebe,
a ti u njoj majku drugu
(Ibid.)

Sudbina napuštenog djeteta ipak je sretno završila pronalaskom novih roditelja. Pjesma *U vinu je istina* također je turobna, a govori o nesretnosti lirskog subjekta. On, naime, tuguje, a tu svoju bol utapa u vinu. U vinu možda i pronalazi neku nadu u bolju budućnost što izražava stihovima:

U vinu su drumovi, neko ljepše sutra
sreća moja, bogatstva najveća
(Ibid.)

Vjerojatno je riječ o lirskom subjektu koji je ostao bez ikog svog pa tu samoću pokušava zaboraviti pomoću vina:

Ja više ničeg osim vina nemam,
nemam prijatelja,
a nemam ni želja
[...]
meni je u vinu... zadnja kap veselja
(Ibid.)

Pjesma *Ciganski boem* uzdiže Rome opisujući ih kao "siromašno bogate". To se odnosi na duhovno bogatstvo što opisuju stihovi:

Njemu je sudbina, kao da je znala,
bogato srce i dušu dala
(Ibid., str. 412)

Za selilački način života također pronalazi nešto pozitivno:

Vjekovima ga vode u nove dane,
nove još ne otkrivene vama
(Ibid.)

Time možda ukazuje i na prikrivenu ljubomoru Neroma prema neprestanim putovanjima i otkrivanjima novih svjetova i načina života kakvim žive brojni Romi. Osim toga, ukazuje na to kako su romski glazbenici izuzetno nadareni:

I ko to poje crnoga vina?
Kao on uz gradele i zvuk violina?
(Ibid.)

April devedest i neke pjesma je o ratu na što ukazuju stihovi:

Gorjelo je kao po snijegu
ništa ne bi, sem tuge i plača
sve zanijem na Veselom Brijegu.
[...]
Krv se ledila u plavetnilu zore
(Ibid.)

Pjesma je to o proživljenim strahovima i nesrećama za vrijeme rata (“izgubismo dušu ranjenu i svoj dom”, Ibid.). No, na kraju se izražava i žaljenje zbog bivanja Romima što bi pak moglo ukazivati na još jednu pjesmu o pogromu Roma:

Kad vidjeh pred sobom povorku,
ne bi mi u duši ciganskoj lako,
šest vjekova od ratova bježimo
što smo Cigani, zar mora biti tako?
(Ibid.)

Antologija romske poezije uključila je dvije Avdićeve pjesme u kojima na neki način veliča Rome kao pojedince i kao narod. Tako u pjesmi *Ciganin* opisuje kako je on “Paćenik s najljepšim životom / Priroda ga kleše od samog rođenja” (Dinasi, 2012:15) koji u onome što bi netko vidio kao nesreću vidi samo ljepotu i užitak:

U njemu kuca srce Ciganina
Naviknutog, da pored već odavno
Ugašene vatre,
Čeka plavetnilo njemu najljepše zore.

Daleko na plavom horizontu
Čeka da sunce ponovno obasja,
Tabor iz koga se
Čuje plač violine
(Ibid.)

Mrak proždire Ciganima duše pjesma je koja, iako proklinje sudbinu Roma, ne odustaje od borbe za romskim narodom. Na neki je način to i patriotska pjesma koja opisuje ljubav prema svom narodu.

Krv mi ispiše, o živote, živote ciganski.
Od svega mi duša kristalno čista ostade
[...]
Krv mi ispi, al' ko' Ciganin umrijet ću.
Odavno sudbina šiba tu ljudsku rasu;
Svi su nam braća, al' sreću nam ruše
Mrak proždire Ciganima duše.
(Ibid., str. 17)

4.3.3 Hedina Tahirović-Sijeričić

Autorica Hedina Tahirović-Sijeričić (r. 1960), osim stručnih knjiga, napisala je i nekoliko knjiga i slikovnica za djecu. Tako je, dakle, osim romsko-bosanskog i gurbetsko-engleskog rječnika napisala i ilustrirane romske priče za djecu na romskom i engleskom jeziku *Fish / Riba*, *Karankochi-Kochi* (2010), *Shtar phrala / Četiri brata* (2010), *Kako je Bog stvorio Rome* (2009), *Neobična obitelj* (2009) i *Romski princ Phenga* (2009). Objavila je i zbirku pjesama na bosanskom i romskom jeziku naslovljenu *Čuj, oseti bol! / Ashun, hachar dukh!* (2010) te su joj izdani brojni prijevodi s i na romski jezik. Najznačajniji prijevodi na romski jezik su joj *Mali princ* i drama *Hasanaginica*. Napisala je i bosansko-romski te romsko-bosanski rječnik 2010. godine, *Romany Legends / Stare romske priče* (2004), *Kao voda / Like Water / Sar o paj, Stare romske bajke i priče / Romane paramicha* (2008), *Romske narodne priče, za odrasle na*

engleskom i romskom jeziku (2009) i *Rom ko grom*. Također je urednica i suautorica *Antologije pjesama žena Romkinja* (2009).

U pjesmi *Majko!* vjerojatno mlada majka pita svoju majku što da čini jer je očajna i ne zna kako da pomogne svom djetetu koje boluje:

Majko, majko, šta da radim?
Dijete mi plače,
a ja ne znam šta ga boli.
(Sarajevske sveske, 2012:419)

U majčinu su odgovori prisutni motivi iz romske kulture, Mora i choxana:

Kćeri, Mora ga kida
[...]
Otjeraj je – choxanu!
(Ibid.)

Druga pjesma *Vjetar* pomalo je religioznog karaktera. Lirski subjekt, naime, spominje Boga i molitvu te vjetar opisuje kao Božji. Radnja se odvija tijekom jednog dana, ujutro, u podne i navečer. Glavni je motiv pjesme, kao što i sam naslov kaže, vjetar u kojem lirski subjekt vidi nadu i utjehu tijekom jednog dana:

Jutro;
Božiji Vjetar otpuhuje moju tegobu
Božiji Vjetar daje mi nadu
[...]
Božiji Vjetar uljuljava me.
Božiji Vjetar uspavljuje me.
(Ibid., str. 420)

U drugom dijelu pjesme lirski subjekt ironično opisuje svoj način života:

Ako i ovo nazivate životom
Onda živim.
Ako ovo nazivate srećom
Onda sam sretna
(Ibid.)

To se odnosi na diskriminaciju i ostale nepravde koje Neromi vrše nad Romima:

Omalovažavate nam jezik,

Proganjate nam narod.

(Ibid.)

Pjesma je, dakle, ujedno i neka vrsta protesta protiv nepravednog odnošenja prema romskom narodu.

Antologija romske poezije donosi dvije njezine pjesme, *CV* i *Čuj! Osjeti!*. *CV* nije pjesma samo o životu lirskog subjekta ili autorice, nego opisuje sudbinu cijelog romskog naroda. Usredotočenost je na seljenju iz jedne u drugu europsku državu jer ni u jednoj nisu bili prihvaćeni (“Morala sam bježati za Italiju”, Dinasi, 2012:177). Autorica ne propušta navesti odnošenje Neroma prema Romima u trenutku velike nesreće u životu lirskog subjekta. Takva nepravda i nerazumijevanje izaziva strah:

Doživjela sam ogromnu tragediju. Dijete mi je nađeno mrtvo i oni su rekli
da se utopilo u moru. Otjerali su me, spalili moj krov nad glavom, i htjeli
su da mi uzmu otiske prstiju. I djeci.

Bojim se. Oni su nam, ne tako skoro, već uzimali otiske prstiju. Bojim se.

(Ibid.)

Pozitivna posljedica neprestanog seljenja je to što je lirski subjekt naučio gotovo sve europske jezike koji se u pjesmi pobrojavaju. Međutim, shvaća da je formalno obrazovanje neizmjereno važno:

Šta moja porodica treba je pismenost i jednaka šansa za edukaciju.

Mi govorimo miješanim evropskim jezikom. Jednostavno, mi govorimo
evropski jezik.

(Ibid.)

Zbog toga autorica tu obitelj u pjesmi naziva “Evropa u malom” (Ibid). Poučena iskustvom i neprihvatanjem u Europi, predlaže obitelji preseljenje u Kanadu kako bi potražili bolji i pravedniji život:

Čula sam da tamo možemo ići u školu i učiti engleski, bez razlike koliko smo
stari.

Obećala sam mojoj djeci i unucima budućnost.

(Ibid., str. 179)

Druga pjesma, *Čuj! Osjeti!*, želi podsjetiti na ono što je zaista važno, na male stvari koje ispunjavaju život i čine svijet ljepšim mjestom. Autorica tom pjesmom pokušava skrenuti

pozornost i upozoriti da se ne zaborave prave vrijednosti što je prilično teško u današnjem materijalnom svijetu:

Čuješ li i ti žubor potoka,

[...]

Rasipanje vode u kapljice

[...]

Čuješ li pjesmu ptica,

[...]

Čuješ li govor šume, došaptavanje grančica

Smijeh lišća,

Čuješ li? Osjećaš li?

Čuješ li rzanje konja, lavež pasa,

[...]

Ako čuješ, ako osjećaš, nisu uništili čovjeka u tebi.

(Ibid., str. 181)

4.4 Srbija

Dolazak Roma u Srbiju datira u četrnaesto stoljeće, a prema povijesnim dokumentima, najprije su se naselili u Prizrenu. Iako se Romi spominju u raznim dokumentima od petnaestog stoljeća, tek su se u devetnaestom stoljeću pojavili značajniji romski umjetnici, a prvom romskom autoricom smatra se Gina Ranjičić (1830-1891). Ostali su romski književnici iz Srbije Miladin Životić (1930-1997), Trifun Dimić (1956-2001), Mehmed Saćip (r. 1944), Miroslav Mihajlović (r. 1952), Seljajdin Salijesor (r. 1952), Alija Krasnići (r. 1952), Baja Sajtović (1954-2017), Desanka Randželović (r. 1954), Bajram Haliti (r. 1955), Jovan Nikolić (r. 1955), Ištvan Farkaš (r. 1962) te Slobodan Berberski, Rajko Đurić i Kadrija Šainović čiji detaljniji opis slijedi.

4.4.1 Slobodan Berberski

Jedan od najpoznatijih romskih pjesnika, Slobodan Berberski (1919-1989), bio je prvi predsjednik Svjetske organizacije Roma. Njegove su pjesme prevedene na romski, francuski, ruski, mađarski, rumunjski, albanski i slovenski. Među brojnim radovima ističu mu se djela *Za kišom biće duga* (1950), *Proleće i oči* (1952), *Uze* (1955), *Nevreme* (1959), *Dnevnik rata* (1959), *Blag dan* (1964), *Kote* (1968), *Odlazak brata Jakala* (1976), *Kao beskožni jeleni* (1977), *Još san sebe da dovrši* (1979), *Međje* (1982), *Svakodnevnica* (1983), *Vode nečekane* (1984) i *Dub* (1986).

Odlazak brata Jakala više je poema nego pjesma koja opisuje sprovod i smrt:

Ne vidiš nas više, Jakali.

Ne čuješ nas više, Jakali.

(Sarajevske sveske, 2012:453)

Raspoloženje cijele pjesme je turobno:

Tamno je nebo...

[...]

Mrtvo je vreme

Ne rastu ni senke, ni dan

(Ibid., str. 455)

Čini se da put do mjesta pokopa traje tri dana jer kaže:

Tri dana ne zboriš, o brate Jakali.

[...]

Tri dana ne jedeš, o brate Jakali.

[...]

Tri dana ne piješ, o brate Jakali.

(Ibid., str. 454)

Na kraju stižu do odabranog mjesta jer se opraštaju od Jakalija riječima:

Uvek si ispred nas.

Uvek si iza nas.

(Ibid., str. 456)

Zbirka pjesama *Za kišom biće duga* ponajviše sadrži pjesme političke tematike. Vjerojatno je razlog tomu sudjelovanje Berberskog u Prvom svjetskom ratu jer je zbirka objavljena ubrzo nakon rata, 1950. godine. Osim toga, važnost politike u svom životu Berberski je iskazao posvetom zbirke “Prvoj klasi više partijske škole ‘Đuro Đaković’” (Berberski, 1950:5). Zbirka je sastavljena od sedam cjelina naslovljenih:

1. Prolog,
2. Ma bure da biju,
3. Za kišom biće duga,
4. Zapis pod svetiljkama,
5. Dimnjaci i brazde,
6. Jesenice i
7. Ispovest.

U pjesmi *Ne puzi* obraća se ostalim pjesnicima koje poziva da se više zalažu za političku situaciju države jer smatra da oni kao pjesnici mogu imati utjecaja na javnost. To najbolje oslikava sljedeća strofa:

Gde pesnici vi ste? Vi svih snova trublje?

Vi što srce ljudsko nosite grudima,

preteče juriša, povesnici zublje,

i savest, i zanos, i osuda dana;

gde srca su vaša kad krvari rana,

gde vaša je ljubav borcu međ ljudima,

gde su ditirambi što pevaste nama,

il spaliste papski i njih sa slikama.

(Ibid., str. 17)

Naslovna pjesma, *Za kišom biće duga*, opisuje početak zainteresiranosti lirskog subjekta za politiku još kao dječaka. Iskazano je njegovo nerazumijevanje ondašnjih događanja koje je

odmah prepoznao kao nepravdu među ljudima. Njegovu gorljivost od mladih dana izražavaju stihovi:

*I budan u jutro svako
kad ljudi pođu na rad,
često sam, često plako,
jer nekog umori glad;*

*i stezao dečije prste
nemoćan, turoban, sam,
i hteo nejasno krste
da slamam, gorim u plam.*

(Ibid., str. 23)

Nakon uzaludnog traženja razloga tim događajima, lirski subjekt odustaje od nalaženja odgovora i odlučuje razmišljati pozitivno:

*Zašto – ne pitah više
ni granu, ni srce, ni druga,
nek biju po meni kiše,
za kišom biće duga.*

(Ibid., str. 25)

Pjesma *Danas te poslušati neću* veoma je patriotski nastrojena na što ukazuju sljedeći stihovi:

*Tvoj glas me zove da pljunem u lice
zemlji, što u krvi okupah joj grudu,
tvoj glas me zove da u bunu ludu
srušim sve stube, puta stepenice
što vode iz juče, u danas, u sutra,
što vode iz patnji u život, u sreću,
što vode u sazdana našom rukom jutra.*

Ne. Danas te poslušati neću!

(Ibid., str. 31-32)

Kao što se može i pretpostaviti, Berberski je bio upoznat sa svim tadašnjim političkim događanjima pa je tako napisao pjesmu posvećenu studentici zatvorenoj jer nije htjela izdati

domovinu. To objašnjava izvadak iz novina *Politika* na samom početku pjesme naslovljene *Devojci u samici*. U pjesmi je iskazano suosjećanje i razumijevanje prema djevojci, a pokušava je čak i obodriti i potaknuti da ne posustane:

Vrata su tamnice nemir...

al ne gnijj bolom,

devojko,

al ne daj

radosti

nikom.

Ne smrkni,

ne smrkni

likom.

Sama

sebi si

vir.

Smej se

toj ludoj

nemoći,

rugaj se

mraku,

toj noći

pustoj,

prokležoj.

(Ibid., str. 107-108)

Posljednja pjesma u zbirci, *Ispovest pred partijom*, veliča komunističku partiju u kojoj lirski subjekt vidi spas i razlog za borbu. Počinje stihovima u kojima, kao i u pjesmi *Za kišom biće duga*, opisuje početak svog osviještavanja političke situacije u mladosti. Naglašava također svoje razočaranje svijetom u kojem živi:

O ludo dani u srcu zavreše

mladićstva ranog kad istinu golu

o svetu spoznah, o mržnji i bolu,

i sve moje sanje, radosti zamreše.

(Ibid., str. 114)

Potom slijede stihovi veličanja partije:

*I ti me uze, o, Partijo, spasu,
za ruku ko majka, kao otac drag,*

[...]

ti dade život mojoj ljudskoj veri

[...]

*I bos kad gazih kroz brda goletna,
ti osta nežna, i stroga, i smela,
i dade san mi, i put za stoletna
vrenja i želje ustaničkog čela.*

Tebi sve dugujem, o, Partijo draga

(Ibid., str. 114-115)

Posljednji stihovi pjesme izražavaju veoma duboke osjećaje lirskog subjekta prema partiji koju uspoređuje s majkom:

No da l' sin sam dobar baš ko i ti majka,

[...]

*Ne znam. Al hteo bih celim bićem svojim
da s tobom sam poklič vrela ispod svoda,
ma delić na stegu u slavi mog roda
ko sin dobar majke uz tebe da stojim.*

(Ibid., str. 116)

Kao beskožni jeleni zbirka je izdana 1977. godine. Podijeljena je na deset cjelina, a mnoge pjesme nemaju naslov nego se prepoznaju po prvom stihu. Cjeline su naslovljene:

1. Pomen nezaglušni,
2. Zapis,
3. Čednost,
4. Kao beskožni jeleni
5. Äûk,
6. Zasek,

7. Od vode vodi,
8. Apatija,
9. Umál i
10. Zatočenost.

Prva je pjesma *Vama* posvećena umorenim Romima. Nije naznačeno kada i gdje te je li uopće temeljena na stvarnim događajima. No, poznavajući način pisanja Berberskog i izvore njegovih nadahnuća iz pročitanih i predstavljenih pjesama u ovome radu, može se zaključiti da je nadahnuće i za ovu pjesmu Berberski pronašao u stvarnom životu. Budući da je pjesma veoma kratka, ovdje se navodi u cijelosti:

Vama,
što više vas nema,
spomenik prvi dižem ovog dana,
pomen nezaglušni
da bilo je Pleme čergi iza grada,
Pleme ubijeno
ko jagnje na travi.
 (Berberski, 1977:7)

Slične tematike je i pjesma *Nož* koja govori o ubijanju:

Nož je klao
 [...]

Nož je trnuo vid
 [...]

Nož je sekao dojke
 [...]

Nož je mrvio hod
 (Ibid., str. 11)

Poema *Kao beskožni jeleni* iz istoimene zbirke ne navodi izravno o čemu je riječ, nego tek daje naslutiti da je nadahnuće ponovno bio neki ratni događaj. No, to bi se svakako moglo interpretirati i na druge načine. Međutim, na pomisao da je Berberski inspiraciju još jednom našao u ratnim strahotama navode sljedeći stihovi:

Prozore otišlih
pretače

*u plač
i srdžbu.
[...]
Iz starih,
novi svetovi kad budu se istakali,
banuće kamenovi naše ćutnje
u osami
dalekih prostora.
[...]
Goli,
kao beskožni jeleni,
razdvajamo suton.*

*Oslušujemo
umnožene korake.
[...]
Ni dan nije dan.
Ni noć nije noć.
[...]
Sve boje su iste
u polju
što oblači meso.
[...]
Opraštaš se onog
što si zvao svojim.
(Ibid., str. 25-37)*

Pred kraj zbirke uvrštene su tri prilično mračne pjesme. To su *Pustite me da spavam*, *Vetrovi što sve mi zamrse* i *Ni drvo zasađeno*. U svim je pjesmama lirski subjekt nezadovoljan, razočaran i potišten. Naziv tog dijela zbirke, *Apatija*, također upućuje na pjesme pune ravnodušnosti i bezvoljnosti. Najapatičnija je pjesma *Vetrovi što sve mi zamrse* u kojoj se nalaze stihovi:

*Kamen? Život? – Isto.
Ne probuditi se nikad.*

[...]

Kad nestanem nestaću sred noći,

šipražjima istakati slike.

(Ibid., str. 80)

Posljednja pjesma u zbirci, koja bi se mogla okarakterizirati kao poema, naslovljena je *Zatočenost* i posvećena Romima Lošinja. Iako nije izrijekom navedeno, naslov *Zatočenost* mogao bi se odnositi na zatočenost Roma u krugu diskriminacije, predrasuda i stereotipa. Potkrijepa tome mogla bi se pronaći u sljedećim stihovima:

Kad će smirenost voda

u koje se zagledamo.

[...]

Sapliću nas čudnih vezova niti,

odnose vetrovi kobi.

Kovitlaju nas nesnom

do grebena.

A onda,

ostavljaju nas kao olupine.

Kad nam se opet učini da smo krmari sebe,

udahnemo daljina put.

Dođu vihori novi.

Nova krila budemo.

Nove olupine.

(Ibid., str. 97-101)

Također se postavljaju retorička pitanja s istim naznakama:

Kako se iz sasečenosti iskopati.

Kako se iz nemosti iziskriti.

*Kako poroditi zaborava plavet,
ničim da ne seti na nestalo nebo.*

*Kako nirvanom
samospasti sebe.
(Ibid., str. 102)*

U posljednjim se stihovima lirski subjekt očito predaje i prepušta sudbini nevidljivog Roma:

*Možda poći se mora
put noževa kamena žednog.
[...]
Možda biti se mora
bez imena, mesta rođenja.
(Ibid., str. 103)*

Zbirka pjesama *Međje* objavljena je 1982. godine. Podijeljena je u dvije cjeline, *Odblesci* i *Senke*. Pjesme su naslovljene kao *Zapis prvi, drugi, treći* i tako dalje, a sastoje se od više dijelova označenih brojevima, primjerice I, II, III i slično. Prva cjelina, *Odblesci*, tako sadrži deset pjesama, a druga, *Senke*, šest. Zbirka sadrži pjesme socijalne tematike u kojima prevladavaju motivi lutanja, putovanja i traženja svog mjesta na svijetu, ali i odnosa Roma i Neroma.

U prvoj pjesmi u zbirci, pod nazivom *Zapis prvi*, lirski subjekt shvaća da mu je u životu ostala još samo pjesma te izražava nedoumicu kako će dalje:

*Odista,
jedno bez drugog više nikada,
više ništa ne možemo,
pesmo.*

*Šta da radimo
u metežu slika.
[...]
Možda sunce da lovimo
[...]
Možda vedrinu da nišanim*

(Berberski, 1982:7)

Pjesma *Zapis drugi* iz drugog dijela zbirke ima dvanaest dijelova i svaki započinje zazivanjem “*Phrala*” te nastavlja opisom teškog života neimenovanih Roma:

Phrala...

Tri stotine nas je.

Niko se ne žali na sudbinu zlu.

[...]

Prebiramo po smeću grada,

odbačen hleb da iskopamo.

[...]

Putujemo, putujemo,

do prebivališta, do prebivališta.

[...]

Pišemo ti iz kartonskih kutija,

iz limenih kocaka.

(Ibid., str. 56-59)

Primoranost na težak život pospješuje, vjerojatno, većinsko stanovništvo kojima Romi moraju plaćati porez te koji ih fizički zlostavljaju i nimalo ne cijene:

U podne i večer dolaze po pazar.

Nama ostavljaju samo santime.

[...]

Uvek ponekog odvezu,

ponekog ostave modrog.

Kažu: C'est le Paris,

svetiljka slobode.

(Ibid., str. 60-61)

Posljednja pjesma u zbirci, *Zapis šesti*, mogla bi se interpretirati i pozitivno i negativno. Pozitivna interpretacija bila bi oslobođenje i odlazak od patnje, a negativna smrt. Međutim, kako u cijeloj zbirci prevladava mračno raspoloženje, smrt je možda jedino oslobođenje lirskome subjektu.

Za poraženima ode,

[...]

Daleko.

Dalje od svih.

Do postojbine,

svim svojim da je zagrlj.

(Ibid., str. 102)

Zbirku pjesama izdanu 1983. godine, *Svakodnevnica*, Berberski opisuje kao “početak DOBA OKONČANJA” (Berberski, 1983:83), za razliku od zbirke *Za kišom biće duga* koja je početak “doba traženja” (Ibid), a oba razdoblja naziva *Vihorje*. Stoga je ova zbirka označena i kao *Vihorje XVIII*. Uvrštene pjesme u ovu zbirku prilično su različite, no sve ih odlikuje karakterističan stil Berberskog, to jest kratke pjesme s često tek jednom riječi u stihu. Pjesme također obiluju simbolizmom zbog čega u nekim pjesmama prilikom prvog čitanja nije odmah uočljiva pjesnikova misao. Zbirka je podijeljena u tri cjeline: *Metež*, *Slike reči* i *Silujete*.

Prva pjesma uvrštena u zbirku naslovljena je *Komadanje*. Mogla bi se interpretirati kao opis krvoprolića nevinih ljudi. Na to da su ljudi o kojima je riječ nevini, mogli bi ukazivati sljedeći stihovi:

Puzeći se hodalo i uspinjalo.

Grabilo i ležalo pod granom.

[...]

Mljackalo se klasje,

dohvatao ulov dugom rukom.

Beskraj je bio

prirodnost i svojost.

(Ibid., str. 9)

Na pomisao, pak, da je riječ o krvoproliću ukazuju stihovi:

Nenadom iz grma dođe

onaj što namaknu tamu na sećanje.

[...]

Aždajske krvi donese u sebi.

[...]
Počne
s komadanjem.
(Ibid.)

Zbirka sadrži mnoge pjesme u kojima prevladavaju osjećaji tuge, nemoći, boli, praznine i slična mračna raspoloženja. Primjeri takvih pjesama su *Kad utihne*, *Trnem u sebi*, *Nemoć me skoli*, *Praznine*, *I vrt grabe mi*, *Tonem* i tako dalje. Pjesma *Šumi tišina*, primjerice, opisuje apatiju lirskog subjekta:

Ugasio se mesec.
Ugašene su i zvezde.
[...]
Postajem prazniji, bez kreta,
pitomiji u vidu i ćuhu.
(Ibid., str. 45)

Povratak dubinama posljednja je pjesma u zbirci. Pjesma je to koja bi se mogla protumačiti kao odnos ljudi prema prirodi. Pomoću metafore majke i djece, pjesnik opisuje kako ljudi iskorištavaju i uništavaju prirodu ne razmišljajući o onome što im ona svakodnevno pruža. Poput nezahvalne i sebične djece, ljudi iscrpljuju prirodu samo kako bi što više dobili i ne obaziru se na “majčina” upozoravanja i pozive:

Na zov, davno su se oglušili.
Ne znaju joj više ni oči.

Svrdlima joj riju po dojkama.
Meso joj drobe, do kostiju da dođu.

O, kako razaraju,
svu da joj unište utrobu.
(Ibid., str. 82)

Na kraju ih priroda, to jest majka, odlučuje zaustaviti da bi novi naraštaji mogli preživjeti. To je iskazano stihovima:

Morala ih je
vratiti dubinama.

Novorođene

da podoji.

(Ibid.)

4.4.2 Rajko Đurić

Drugi najpoznatiji i najplodniji romski aktivist i književnik zasigurno je Rajko Đurić (r. 1947) koji je objavio više od trideset knjiga. Prvi je autor koji je počeo pisati na romskom jeziku. Od brojnih znanstvenih radova posebno se ističu *Istorija Roma*, *Seobe Roma* (1986), *Istorija romske književnosti* (2008), *Istorija Holokausta Roma*, *Gramatika romskog jezika* (2011 i 2015) i *Pravopis romskog jezika*. Što se tiče njegova književnog rada, najvažnije su zbirke pjesama *Rom traži mesto pod suncem* (1969), *Bez doma, bez groba* (1979), *Duša i pepeo*, *Prastara reč, daleki svet* (1980) i *A i U* (1982). Također je na francuskom napisao roman *Snovi Isusa Krista*, a drama *Ubili Zorana Đinđića* objavljena je u knjizi *Radnici umiru pevajući* 2011. godine. Među ostala djela ubrajaju se i monografija *Cigani svijeta* (1982), *Hefestovi učenici* (1986), *Cigani, narod vatre i vjetra* (1988), *Zagonetke, mitovi i vjerovanja Roma* (1990), *Romi u europskoj književnosti* (1996) te *Standardizacija romskog jezika* (2012).

U Đurićevim djelima prevladavaju teme romskog jezika, povijesti, čovjekov život i osjećaji poput bojazni, strepnje, ali i smrti. U poeziji mu se pak isprepliću jezik prirode, jezik čovjeka i jezik božanstva.

Za svoje je radove dobio brojne nagrade i priznanja, kako u domovini tako i u inozemstvu. Osim toga, bio je stručni suradnik prilikom snimanja filma *Skupljači perja* redatelja Aleksandra Saše Petrovića iz 1967. godine te je radio kao prevoditelj, koscenarist i stručni suradnik na filmu *Dom za vešanje* Emira Kusturice 1988. godine. Đurić je također osnovao romski PEN Centar.

Đurićeva vjerojatno najpoznatija pjesma, *Bez doma bez groba*, pjesma je o nedostatku vlastite zemlje. Izriče se žaljenje što lirski subjekt, koji se odnosi na sve Rome općenito, nema gdje pokopati umrlog oca, a ni njegova obitelj nema mjesto na kojem bi mogli u miru živjeti. To je izrečeno stihovima:

O-o-o joj oče moj

Ti bez groba

Mi bez doma

(Sarajevske sveske, 2012:457)

Izgleda da nema ni nade za boljim životom i svijetom jer kaže:

Nebo nam je zatvoreno

Zemlja pusta bez ikoga

(Ibid.)

Pjesma završava stihovima:

Kuda ćemo

Dokle ćemo

Ko li bliže

Ko li dalje

Kroz bespuća bivstvovanja.

(Ibid.)

što također ne ostavlja mnogo prostora za optimizam. Adaleta e Dinasi u *Antologiji romske književnosti* tu pjesmu opisuje riječima: “Njegova najpoznatija pjesma »Bez doma bez groba« govori o bezizlaznosti življenja romskog naroda, grobovima, prašnjavim drumovima, tuzi i nostalgiji.” (Dinasi, 2012:65)

Pjesma *Cvet smrti* također je sumornog raspoloženja. Izvorno je objavljena u zbirci *Bez doma bez groba*. Riječ je o smrti nečijeg brata kojeg majka želi osvetiti:

Umro ti je brat

[...]

To je tvoja mati

Čeka ubicu na putu

(Sarajevske sveske, 2012:457)

Također se izražava i nada da će se ubijeni pozdraviti s obitelji:

Ako je ptica – odazvaće se

Ako je olistalo drvo – zašumeće

Ako je leptir – doleteće

(Ibid.)

Pjesma završava predviđanjem smaka svijeta nakon što majka osveti smrt svog sina:

oslepiće vatra

u mraku će biti

i zemlja i nebo.

(Ibid., str. 457-458)

Kao što i sam naslov kaže, *Umiranje* je pjesma koja opisuje proces umiranja kovača iz mahale lirskog pjesnika. Vjerojatno je riječ o važnoj osobi u mahali jer kaže:

Svi smo tog leta znali

Veliku molitvu smrti

(Ibid., str. 458)

Može se pretpostaviti da je kovačevo umiranje trajalo jedan dan i da je preminuo navečer zbog posljednjih stihova:

Dok zvezde ne videše kosti

Smrt nije spustila krila.

(Ibid.)

Posljednja Đurićeva pjesma u antologiji, *Razgovor s Bogom*, tužaljka je Bogu na današnji svijet i ljude. Lirski subjekt optužuje Boga da je prestao stvarati (“Bože, prestao si da stvaraš!”, Ibid., str. 459) i nabraja način života i ljude s kojima se moguće poistovjetiti i danas, bez obzira na to kad je pjesma nastala. Tako kaže da:

Čovek živi, al' nema vremena.

[...]

Dete ne ume pružiti ruku vetru.

Sve je više mrtvih koji žive.

Od svih boja najviše je sive.

(Ibid.)

U drugom dijelu pjesme moli Boga za ljepši i sretniji svijet koji će znati cijeniti prave vrijednosti:

Stvori, Bože svet koji živi

I ume rosi na listu da se divi

(Ibid.)

Antologija romske književnosti donosi pjesmu *Ja sam žrtva*. Pjesma je to o prisjećanju, ali i podsjećanju na romske žrtve Drugog svjetskog rata. Spominju se koncentracijski logori Auschwitz, Treblinka, Buchenwald, Dachau, Bergen-Belsen, Ravensbruck i Jasenovac:

U Aušicu sam umro.

[...]

U Treblinki sam umro.

[...]

U Buchenvaldu sam umro.

[...]

U Dachau sam umro.

[...]

U Bergen-Belsenu sam umro.

[...]

U Ravenszbruguu sam umro.

[...]

U Jasenovcu sam umro.

(Dinasi, 2012:69-71)

Svaki stih započinje riječima “Ja sam / Yad Vashem” što je naziv memorijalnog muzeja žrtava Holokausta u Izraelu. Slikovito se opisuje život logoraša:

Ja sam

Yad vašem

Na kostima sam spavao

Bez očiju sam ostao

[...]

Krvlju sam se pokrio

Bez kože sam ostao

(Ibid., str. 69)

Također se opisuje i napad na Rome:

Umro sam prije 1000. godina

Samo zato što Rom sam.

[...]

Gledam Romi bježe,

Njihove se kuće pale.

[...]

Slušam, čujem,

Kako Romi plaču

Ubili su njihovu djecu.

[...]

Romsku krv zemlja pije

I Bog bolno plače.

[...]

Romi su bez domova

Daju im samo mjesta za grobove.

[...]

Imao sam romsko srce,

Kao Rom sam ubijen.

(Ibid., str. 71-75)

Posljednji stihovi pozivaju na sjećanje tih užasa koji su obilježili svjetsku povijest:

Dok Bog postoji

Neka se nikada Auschwitz ne zaboravi!

(Ibid., str. 75)

Pjesme uvrštene u zbirku *Bez doma bez groba* izvorno su napisane na romskome, a sam ih je autor preveo na srpskohrvatski. Tako je dvojezično i izdana, a posvećena je narodnom heroju Stevanu Đorđeviću-Novaku. U tim se lirskim pjesmama, kako je naglašeno u opisu zbirke, isprepliću folklor i modernizam. Sve su pjesme prožete motivima romskog načina života i lutanja. U mnogima se također spominju indijska božanstva poput, primjerice, božica Kali i Parvati. Zbirka je podijeljena na tri cjeline. Prva cjelina nije naslovljena, a sadrži četiri pjesme. Druga je cjelina nosi naslov *Reč i broj* te sadrži jedanaest pjesama označenih brojevima umjesto naslova. U trećoj se cjelini, *Govor raskršća*, nalazi dvadeset pjesama. Prva pjesma u zbirci, *Pre nas*, mogla bi se interpretirati ne samo kao prije Roma, nego kao prije svih ljudi općenito. Razlog tomu bio bi opis prirode i živih bića prije dolaska ljudi na svijet koji su poremetili njihov red, mir i slobodu. Takvo bi čitanje potvrdu moglo naći u stihovima:

Pre nas

zveri su bile krotke

i tih

drveće se radovalo dolasku ptica

cvetovi su bili pticama gnezdo

ribe su živele u slozi

[...]

Pre nas

ni groba

ni doma

(Đurić, 1979:9)

Posljednja pjesma, *Do sumnje*, spominje vjetrove koji se navode i u jednoj od najstarijih svetih knjiga Indije, *Rgvedi*:

Pravetar, Avetar, Udvetar, Samvetar,

Nivetar, Parivetar i Nivaha

imena su vetra

što tajnu drhtanja zna

(Ibid., str. 83)

To pokazuje Đurićevu povezanost i znanje o pradomovini Indiji.

Nadahnuće za zbirku pjesama *Duša i pepeo* Đurić kaže da je pronašao u Holokaustu Roma i Židova. Također naglašava da se ne samo za Židove, nego i za Rome povijest dijeli na razdoblje prije i poslije Auschwitza.

Đurić u mnogim svojim pjesmama zaziva Boga i traži ga pomoć ili milost. Uvijek Mu se obraća u množini i u ime cijelog romskog naroda. Tako je i u pjesmi *Smiluj se Bože*:

smiluj se bože

podari nam malo smeha

ostali smo bez osmeha

[...]

usliši bože našu molitvu

mi tebi suze

ti nama smeha daj

(Đurić, 2007:30)

U pjesmi *Pogreb u Rujniku* lirski subjekt kudi Boga zbog smrti sina. Na početku pjesme navedena je vijest o umrlom dvogodišnjem djetetu iz Rujnika blizu Niša koje je sahranjeno tek šest dana poslije. Objašnjava se također da je dijete umrlo od posljedica bolesti, a razlog naknadnoj sahrani je činjenica što je dijete bilo Rom. Taj je stvarni događaj inspirirao Đurića da napiše sljedeće stihove:

Devla,

šta da te pitam?

Da l' hoćeš srpski

il' voliš ciganski

[...]

Andeo smrti odneo mi sina!

Šta da radim, Bože?

Hoćeš crkvu da ti sagradimo?

(Ibid., str. 76)

Nakon ironičnih stihova “*Hoćeš crkvu da ti sagradimo? / Sveću, možda, da ti zapalimo?*” (Ibid.) lirski subjekt, za kojeg se na kraju shvati da je majka preminulog djeteta, optužuje Boga za proživljenu patnju i bol:

Svima si dao dušu.

Pa što ćutiš

kad ljudi postanu bezdušni?!

(Ibid., str. 77)

Nemogućnost sahrane vrhunac je tragedije koju ta majka proživljava, a koju je Đurić izvrsno opisao već navedenim, ali i sljedećim stihovima:

Ako mi je zatvoren dom,

otvori nam, Bože, bar groblje.

Ili nas pusti da kopamo grob

u vazduhu, sve do Tvojih skuta,

[...]

Bože, šesti je dan,

moj sin nije još pokopan!

Ljudska je zla volja k'o tvoja volja!

(Ibid.)

Kako se bliži kraj zbirke, tako pjesme postaju sve potresnije i slikovitije. Primjer je pjesma *Nož “Made in Solingen”* u kojoj pjesnik opisuje nož kojim su ubijali djecu tijekom Drugog svjetskog rata. Uznemirujući su već prvi stihovi:

Kad uzmeš nož u ruke,

seti se zaklane dece

u Jasenovcu.

Fratari ih je klao

danju i noću

nožem "made in Solingen".

(Ibid., str. 78)

Potom iznosi brojeve ubijene djece za koje se ne zna jesu li stvarni podaci ili plod pjesnikove mašte kako bi što više naglasio grozote tih događaja. Mnogo je kratkih, ali živopisnih opisa spomenutog noža. Slijedi nekoliko stihova za primjer:

Nož "made in Solingen"

[...]

vozio se po dječjim vratcima

[...]

obliven krvlju, sa dahom života na špicu,

[...]

rezbario je po vratu tek rođenih

(Ibid., str. 79)

Posljednji stihovi skreću pažnju čitatelja na to da su posljedice krvoprolića za vrijeme Holokausta još prisutne i da se ti događaji ne smiju zaboraviti:

Zato,

Kad uzmeš nož u ruke,

pogledaj šta piše na njemu.

(Ibid.)

Zbirka pjesama *A i U* također je izdana dvojezično, na romskom i srpskohrvatskom. Zbirka je najbolje opisana u recenziji književnog kritičara Miodraga Perišića:

Naime, jednim svojim delom pesnička ispovest Rajka Đurića medijski je posredovala da se iskaže milenijumska sudbina jednog naroda (univerzalna metafora: »bez doma – bez groba«), da se ustanovi kulturni i tradicijski identitet (univerzalna metafora: »prastara reč – daleki svet«), pa smo tako putem porekla, zajedno sa Đurićem, pesnički hodočastili do Indije. (Perišić u Đurić, 1982:1)

Dakle, i ova je zbirka dokaz Đurićeva neprestanog vraćanja pradomovini koja mu pruža neiscrpan izvor inspiracije u poeziji. Ova je zbirka podijeljena na dvije cjeline, *Pre smrti i Sećanje i nada*, a posvećena je Mladenu Ivekoviću, jugoslavenskom diplomatu koji je bio svjedok stradanja Roma u Jasenovcu, i Alešu Bebleru, također jugoslavenskom diplomatu. Na samom početku zbirke nalazi se niz pjesama naslovljen *Prvi, drugi, treći, četvrti, peti, šesti i sedmi put*. Svako je prvi stih isti i glasi: "Otključaj nebeska vrata" (Ibid, str. 9) te sve govore o trenucima neposredno prije smrti. Tako se, na primjer, u prvoj pjesmi, *Prvi put*, upućuje:

*Otključaj nebeska vrata
I gledaj reči pre smrti
Što žudnja dotakla
Ne poželi
Ne slušaj zabrinuto
Brige glas
Od strepnje ne strepi
(Ibid.)*

Kao posljednja, uvrštena je pjesma *Sudbina*. U njoj se lirski subjekt obraća svojoj sudbini za koju sumnja da će se uskoro rastati od nje, to jest misli da će umrijeti:

*Sudaraš se sa senkom smrti
Sudbino moja
Da l ćemo dočekati več
Il će nas guja već u podne
Nenadano rastaviti
(Ibid., str. 85)*

Osim toga, lirski subjekt prebacuje sudbini što ona zna sve o njemu, a on o njoj ne zna ništa:

*Istina
Ti znaš svaki moj čas
Svaki pedalj na mome putu
[...]
A ja o tebi ništa
(Ibid.)*

Na kraju pjesme lirski subjekt osjeća približavanje smrti i smatra da će tek tada saznati kakva mu je sudbina i je li ona koju je smatrao svojom zaista bila njegova sudbina.

*Krv i smrt
Nemir i jeza
Osećam
Podne se bliži
Sudbino moja
(O da l si moja)
Ali tek sutra*

[...]

Znaće se ko smo

(Ibid., str. 87)

4.4.3 Kadrija Šainović

Kadrija Šainović (r. 1949) svoju je prvu zbirku pjesama *Ciganske intime* objavio 1975. godine u Kruševcu. Prije toga pjesme je objavljivao u zajedničkim zbirkama književnog kluba gradova Bora i Zaječara te u časopisima *Razvitak*, *Tribina mladih*, *Politika* i slično. Iako je zbirka *Ciganske intime* objavljena na srpskome jeziku, naglašeno je da je Šainović pisao i na romskom. U toj su kratkoj zbirci pjesme ljubavne tematike bez naslova (Šainović, 1975).

4.5 Crna Gora

4.5.1 Ruždija Ruso Sejdović

Kao značajan romski književnik u Crnoj Gori ističe se Ruždija Ruso Sejdović (r. 1966). Njegove se pjesme nalaze u brojnim antologijama romske poezije, pa tako i u *Sarajevskim sveskama*. No, osim pisanjem pjesama Sejdović piše i prozu pa je tako objavio i mnoge knjige. Neke od njih su *Svjetlost u ponoć* (1987), *Crna ptica*, *Kosovo mon amour – Tragikomedia* i *Eremit*. Također piše drame i prevodi.

Sejdovićeve djela prožeta su romskom tematikom, to jest piše o životu i kulturi Roma, njihovoj sudbini, o čergama, konjima, žaljenju za minulim vremenom i slično. Osim navedenih djela, napisao je i *Krlo e Romengo* (1983), *Majska rukovanja Titograd* (1986), *Fonetika i pravopis romskog jezika* (1986), *Marcel Courthiade* (1986), *Novije pjesništvo u Crnoj Gori* (1989), *Romska antologija* (1993) i *Romska poezija* (1999).

Moj bol ljubavna je pjesma koja izražava veliku ljubav lirskog subjekta prema voljenoj osobi. Točan razlog te nesretne ljubavi nije naveden, ali to je svakako odsutnost drage osobe. U drugoj se kitici spominju čak i preci lirskog subjekta koji su očito živjeli sjedilačkim načinom života:

*Pre neki dan
Videle me ptice,
Koje me iz davnina
Na svetskim putevima prepoznaju,
Moje pretke uvažavaju
Bolove mi
Na srcu
Život zašivaju.*

(Sarajevske sveske, 2012:432)

Sintagma u posljednjoj kitici, “svitanje života”, mogla bi upućivati na mladost, to jest početak življenja lirskog subjekta. Iz toga se može potom zaključiti da je već u mladim danima ostao bez voljene osobe koju najvjerojatnije neće moći nikada zaboraviti. A to potvrđuju stihovi iz posljednje kitice:

*I tako, negde u svitanju života,
Usamljena voljena,
Sam odbačen,
Ja primam i kletve dajem,*

Teškoće imam,

U ovom životu surovom...

(Ibid.)

Sljedeća pjesma, *Mi Romi*, govori o odbacivanju Roma i njihovom teškom suživotu s Neromima. Usredotočenje pjesme je posebice na nomadski način života na što ukazuju stihovi:

Jesmo li od cvetova

Napravljeni?

Mi Romi...

Ako jesmo, vetar

Će nas uvek nositi

[...]

I na našim putevima

Skrivanje će nas naučiti

(Ibid., str. 433)

Kraj je pjesme pomalo tužan jer zaključuje da se ta situacija neće promijeniti:

Na nebu gluvom

Gde samo vetar fjuče

I dok smo živi progoni nas...

(Ibid.)

Pjesma *Oči* također je ljubavnog karaktera i opet govori o nesretnoj ljubavi:

Takav sam,

Stvaran a mrtav

(Ibid., str. 434)

No, ova pjesma daje naslutiti da je lirski subjekt nekada ipak bio sretan stihovima:

U danima kada sam voljen bio

Bar deo mene da se vrati...

(Ibid.)

Pjesmom *Biva to u vremenu* iskazano je žaljenje prema prošlom vremenu, to jest minulim danima i načinom života, ali i naravi ljudi. Na to ukazuje početak pjesme “I Star Rom / priča” (Ibid), ali i opreka u drugom i trećem stihu “Nekada”, odnosno “Sada” (Ibid). U drugom dijelu pjesme prevladava sumorno raspoloženje u kojem vlada mrak (“Zagrljeni smo mrakom”, Ibid),

smrt (“a oca više nema”, Ibid), plač (“Ima i nemoći / i plača”, Ibid), tuga, ali i neizostavna pjesma i svirka (“Kad prestane tužna / započinje ciganska pesma.”, Ibid).

U *Antologiju romske poezije* uvrštena je Sejdovićeve pjesma *Trusna zemlja* u kojoj je opisan položaj Roma u većinskom društvu. Kroz prizmu lirskog subjekta koji šeće putevima Gadža na trusnoj zemlji (Dinasi, 2012:157) iskazana je svijest romskog naroda o situaciji i položaju u kojem se nalaze naspram većinskog stanovništva:

A kod Boga

Za mene je

Nepoznato mjesto.

Sretni ljudi

Sutradan se polako bude.

[...]

Ispunili su svijet

I svijet je ispunjen njima.

(Ibid.)

4.6 Makedonija

Makedonija je druga država s najvećim brojem romskih autora, odmah nakon Srbije. Među njima posebno se ističu Akile Eminova (r. 1961), već spomenuti Šaip Jusuf, Ibraim Džemailj, Iljaz Šaban, Muharem Serbezovski te Ljatif Demir i Neđo Osman čiji će se rad detaljnije opisati u sljedećim recima.

4.6.1 Ljatif Demir

Prva zbirka pjesama Ljatifa Demira (r. 1961) *Mahatma* izašla je 1996. godine u Skopju. Na makedonskom i romskom napisao je *Kratku povijest Roma* 2006. godine. Osim književnosti i predavanja iz romskog jezika, kulture i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na diplomskom studiju Romistike na odsjeku za Indologiju i dalekoistočne studije, dr.sc. Demir je napisao i romsko-makedonski (2010) te hrvatsko-romski rječnik (2019). Također je osnovao mjesečni časopis *Romano Sumnal* i list *Horizonto* kojemu je glavna tema romska kultura. Usto, na makedonskoj je državnoj televiziji radio kao voditelj i novinar romske emisije *Bijandipe*. Među profesorov opus ubrajaju se i *Dječje priče* (1996), *Romi u makedonskoj književnosti, muzici i filmu* (2002), *Romski jezik I* (2005), *Romi i njihova povijest, običaji, tradicija, jezik i praznici* (2006), a značajan je i njegov doktorski rad naslovljen *Književni i jezički aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji* (2017) u kojem je opisao romski jezik, kulturu i književnost s naglaskom na Rome u Makedoniji.

U antologiju *Sarajevskih svezaka* uvrštene su tri profesorove pjesme na makedonskom jeziku: *Barothan*, *Bez stop* i *Mesečinata na Romite*.

Nagrađivanu pjesmu *Vodeni ljudi*, profesor je napisao 2001. godine. Riječ je o pjesmi koja metaforički izražava nemogućnost vjerovanja da su ljudi sposobni činiti takve okrutnosti jedni nad drugima kakve su činili u Drugom svjetskom ratu, pogotovo nad Romima. No, možda je još nevjerojatnije što se nitko nije pobunio i preispitao te događaje kao što se u pjesmi lirski subjekt u svakoj strofi pita:

I nitko nije jauknuo i nije pitao

[...]

I nitko nije podigao glas da pita

[...]

I nitko da se začudi i da kaže

[...]

I nitko riječ da izusti

(Horizonto, 2001:31)

Na kraju, kao da je lirski subjekt jedini koji postavlja to pitanje:

Jednog dana, kada sam se iz vodene utrobe rodio,

pitao sam se

(Ibid.)

Ono što navodi na pomisao da je riječ o događajima iz Drugog svjetskog rata strofa je koja kaže:

Plinske komore otrovale su ih u logorima!

I nitko nije podigao glas da pita:

Kamo su istekle rijeke ljudi

iza hermetički zatvorenih vrata?

(Ibid.)

Te riječi sažeto opisuju kako su se nacisti odnosili prema Romima i Židovima. Izraz “vodeni ljudi” odnosi se na sve te žrtve. To dokazuju i stihovi:

Vodeni ljudi, voda ih je odnijela!

[...]

Vodeni ljudi, voda mržnje ih je otrovala!

[...]

Vodeni ljudi, bez vode u očima su ostali!

Vodene grobove grade im svaki dan

(Ibid.)

Stihovima:

Zašto toliko duboko zakopavaju

istinu o vodenim ljudima?

(Ibid.)

izražava se činjenica da su se te strahote pokušale, a možda se i dalje pokušavaju zataškati.

U *Antologiji romske poezije* nalaze se dvije profesorove pjesme, *Suze u mraku* i *Beskrajna žica ljubavi*. *Suze u mraku* pjesma je o zaboravu nakon smrti. Prožeta tugom, pjesma opisuje bol i možda strah lirskog autora da Romi jednoga dana ne budu zaboravljeni što dodatno naglašava sintagma “mrak nad mrakovima”.

Kada

Zauvijek zaspim
U mraku iznad mrakova
[...]
Ja ću plakati
Kada
Mrak nad mrakovima
Biser suza
Pred njihovim očima sakrije.

Tada,
Tada ću i ja plakati
Za mene i
Za Rome.

(Dinasi, 2012:55)

Beskrajna žica ljubavi s podnaslovom (*jednom u rujnu mojoj ljubavi*) pjesma je koja bi se mogla okarakterizirati kao ljubavne tematike:

Hodati po žici ljubavi zaista je teška stvar,
Ona je tako tanka
Ona je tako krhka
Ona je tako nježna
(Ibid., str. 57)

4.6.2 Neđo Osman

Osim što piše poeziju, Neđo Osman (r. 1958) diplomirani je glumac i redatelj. Za svoj rad u skopskom kazlištu *Pralipe* dobio je mnoge nagrade i priznanja, a 1995. godine osnovao je i svoje kazalište pod nazivom TKO. Također radi kao novinar i socijalni radnik.

Pjesma *Da budeš ili da ne budeš Cigan si* romske je tematike. To je još jedna pjesma o diskriminaciji i neprihvatanju Roma u većinsko stanovništvo kao što izriču stihovi u svakoj strofi:

*Da si prvi
da si poslednji
[...]
i okolo naokolo da trčiš*

u kolo nikad ne možeš

i opet na kraju

Cigan si

(Sarajevske sveske, 2012:428)

Poanta pjesme je da Romi mogu činiti što god, ali većinska ih zajednica ne prihvaća u potpunosti. Uvijek postoji određena distanca koju najviše osjećaju Romi. *Gospodin prosjak* pjesma je o tužnom životu prosjaka koji svoju tugu i bol utapa u alkoholu i pjesmi. To najbolje sažima strofa:

Nemojte otići

promeniće pesmu

koja ga vodi u ludilo

ostanite

ili možda

dajte mu još da pije

imaće želju za život

(Ibid., str. 429)

U antologiju su još uvrštene i tri Osmanove pjesme na romskom jeziku. To su *Patrin, Ma dara Romestar* i *Nae loko Rom te ove*.

Osmanovu dvojezičnu zbirku pjesama, na romskom i hrvatskom, *Nemoj me rađati* Rajko Đurić opisuje sljedećim riječima:

Osman u svojim pjesmama traži odgovor na pitanja na koja romski narod već stoljećima traži odgovor, narod kojega su drugi narodi osudili na to da s glazbom kao pratiocem pjeva o svojem jadu i smrti u cijeloj Europi. [...] Njegov je glas, glas Roma [...] Njegove pjesme govore o čežnji jednog čovjeka i jednog naroda, čežnji za priznanjem i pravom na dostojanstvo. One su izraz borbe za život i bitak, borbe za postojanje. (Đurić u Osman, 2014:5)

Potvrda Đurićevih riječi može se naći u pjesmi *Grafiti* u kojoj je opisana patnja i nepravda prema romskom narodu:

Kada će prestati suze romskih majki,

kada će prestati strah romskih dječaka,

kada će imena

Cigan, Zigeuner, Gitan, Gypsi

Rom postati?

(Osman, 2014:9)

No, unatoč tome lirski subjekt pozitivno doživljava život iako nije mnogo ljudi naučilo nešto iz povijesnih događaja:

O, Bože,
kako je lijep život,
nitko to ne vidi,
povijest je svuda.

(Ibid.)

Pjesma po kojoj je zbirka i dobila naziv, *Nemoj me rađati*, prilično je tmurnog raspoloženja. Naime, riječ je o pjesmi u kojoj lirski subjekt žali što se rodio jer smatra da je rođen samo kako bi patio.

Te tri riječi
da sam ih samo znao
rekao bih,
Ne rađaj me!
(Ibid., str. 11)

Ne želi ni da ga oplakuju ili žale za njim kada umre. Ne želi čak ni da ga se prisjećaju.

Ako umrem,
nemojte suze liti,
pustite me samog,
ne prekidajte mi san.
(Ibid.)

Ovim stihovima lirski subjekt ukazuje na pomisao da će jedino u smrti naći mir i slobodu. Nadalje, pjesme *Ne boj se Cigana* i *Nije lako Cigan biti* mogu se nadovezati na prethodnu pjesmu. U prvoj se, dakle, pjesmi dijete rađa, zatim odrasta u čovjeka koji shvaća težak život i položaj mnogih Roma:

Ne pitaj,
nije lako Cigan biti.
[...]
Nije lako Cigan biti,
u materinu Indiju me šalju.
Ne pitaj me nikad

zašto pjevam

i kako mi je.

(Ibid., str. 15)

Dalje se u nizu pjesama slične tematike nalazi pjesma *Majka*. To je pak pjesma o blagim prigovorima majke u kojoj se nazire obiteljska tradicija romskog života:

Da nisi kuću napustio, snaha bi kruh mijesila, a ja bih dijete tvoje
čuvala. A ti, kao djed tvoj pokojni, najljepšu ružu drugoj bi poklonio
i kući u sitne sate stigao.

(Ibid., str. 17)

Kraj niza zaokružuju pjesme o djeci *Dijete se rodi* i *Mirsad*. Potom slijede pjesme ljubavne tematike. Nakon toga zbirka uključuje pjesme koje se osvrću na političku situaciju bivše države Jugoslavije kao što su *Jugoslavija*, *Sarajevo*, *Podrumi* i *Kosovo*. Pred kraj zbirka sadrži pjesme u kojima se izražava nerazumijevanje društvenog položaja, ali i ponosnog isticanja pripadanja romskome narodu. Takve su pjesme *Zovem se Rom*, *Istina*, *Vidi i ne zaboravi*, *Bilo gdje* i tako dalje. Pjesma *Vidi i ne zaboravi* također je pjesma o stradanjima Roma u Drugom svjetskom ratu te poziv na sjećanje tih događaja:

vidio sam Auschwitz,
vidio sam
i zaboraviti ne mogu.

(Ibid., str. 59)

U pogovoru zbirke hrvatski pjesnik dr. prof. Tonko Maroević Osmanovu poeziju doživljava kao: “izraz neravnodušnosti i volje za participacijom u svijetu, čak potrebe da afirmira svoju i kolektivnu posebnost” (Maroević u Osman, 2014:95) te njegovo pisanje karakterizira kao “izravno i vrlo izričito, dijelom lirsko, a dijelom ostentativno proklamirajuće” (Ibid). Đurićeve i Maroevićeve riječi svakako potvrđuju i dokazuju značaj i vrijednost Osmanovih pjesama.

5 Zaključak

Romska se književnost počela proučavati tek relativno nedavno, pa još nema sustavnog prikaza te književnosti nastale na području južnoslavenskih zemalja. Ovaj je rad pokušao upravo to učiniti. Budući da je romska književnost svoj procvat doživjela nakon Drugog svjetskog rata, rad se ograničava na to razdoblje. Svrha ovog prikaza jest sistematičan pregled najvažnijih romskih autora i njihovih djela na našim prostorima koji bi mogao poslužiti daljnjim istraživanjima i usustavljanjima.

Navođenjem autora i prikazom njihovih djela zaključeno je da mnogi romski književnici pišu o istim ili sličnim temama. Najčešće su to način života Roma, njihova kultura, povijest, jezik, ali i politička situacija u državi i u trenutku pisanja. Neiscrpan izvor nadahnuća zasigurno je Holokaust Roma tijekom Drugog svjetskog rata o čemu je gotovo svaki romski pjesnik napisao barem jednu pjesmu. Također je uočeno da književnici Romi na ovom području više pišu poeziju nego prozu. U njihovoj poeziji prevladava slobodan stih, a tek poneki autor uključuje rimu u svoje pjesme. Pjesme veoma često nalikuju prozi i pripovijedanju, a nerijetko stih sačinjava jedna riječ.

Skoro svaki od navedenih autora bavi se i znanstvenim radom iz područja romistike, pa se njihova proza uglavnom sastoji od stručnih djela. Istraživanjem života i djela spomenutih autora, primijećeno je da su svi veoma vezani za svoju pripadnost romskoj nacionalnoj manjini. To je svakako vidljivo i njihovom uključenošću u razne projekte koji se tiču svih segmenata romistike.

U ovaj je rad uključeno više pismene nego usmene književnosti što je posljedica težeg pronalaženja literature. No, nije bilo lako doći ni do mnogih djela pismene književnosti što pokazuje potrebu za približavanjem romske književnosti široj publici. To je još jedan cilj ovog rada, to jest pokušati potaknuti detaljnije i sistematičnije preglede romske književnosti kako bi se što veći broj ljudi upoznao s tom književnošću koju nikako ne bi trebalo zanemariti ili potisnuti.

6 Literatura

- Bajrić, Bajro. *Tamo je sunce*. Zagreb: Udruga Romi za Rome Hrvatske, 2007.
- Berberski, Slobodan. *Kao beskožni jeleni*. Subotica: Osvit, 1977.
- . *Međje*. Novi Sad: Matica srpska, 1982.
- . *Svakodnevnica*. Zagreb: Naprijed, 1983.
- . *Za kišom biće duga*. Zagreb: Novo pokoljenje, 1950.
- Botica, Stipe. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Clébert, Jean-Paul. *Cigani*. Zagreb: Novinarska izdavačka kuća “Stvarnost”, 1967.
- Demir, Ljatif. *Književni i jezički aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2017.
- Demir, Ljatif, i Nevsija Durmiš. *Gramatika romskoga jezika*. Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj “Kali Sara”, 2012.
- Dinasi, Adaleta e. *Antologija romske poezije*. Zagreb: Romska udruga Romski putevi, 2012.
- Đurić, Rajko. *A i U*. Beograd: Narodna knjiga, 1982.
- . *Bez doma bez groba*. Beograd: Nolit, 1979.
- . *Duša i pepeo*. Vršac: Književna opština Vršac, 2007.
- . *Povijest romske književnosti*. Zagreb: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj “Kali Sara”, 2011.
- . *Seobe Roma*. Beograd: BIGZ, 1987.
- Horizonto*. Skopje: RKEC “DARHIA”, 2001.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. <https://www.enciklopedija.hr/> (Pristupljeno 25. kolovoz 2020).
- Osman, Nedjo. *Nemoj me rađati*. Zagreb: Udruga Romski putevi, 2014.
- Sarajevske sveske*. Media Centar Sarajevo, br. 39/40, 2012.
- Solar, Milivoj. *Književnost, vrlo kratak uvod*. Zagreb: Politička kultura, 2014.
- . *Teorija književnosti*. XVII. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Šainović, Kadrija. *Ciganske intime*. Kruševac: Bagdala, 1975.

Škreb, Zdenko, i Ante Stamać. *Uvod u književnost*. IV. Zagreb: Globus, 1986.

Uhlik, Rade, i Branko V. Radičević. *Ciganska poezija*. Beograd: Vuk Karadžić, 1982.

Zahova, Sofiya. *History of Romani literature*. Sofija: Paradigma, 2014.